

БЪЛГАРСКО СПИСАНИЕ
**ПСИХИЧНО
ЗДРАВЕ**

BULGARIAN JOURNAL
**MENTAL
HEALTH**

ИЗДАТЕЛСКА КЪЩА **СТЕНО**

www.stenobooks.com

ISSN 2738-7550

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

проф. д-р **Георги Попов, д.м.н.**, главен редактор
акад. проф. д-р **Дроздстой Стоянов, д.м.н.**,
отговорен редактор
доц. д-р **Клара Докова, д.м.**
проф. д-р **Христо Хинков, д.м.**
д-р **Иво Нацов, д.м.**
д-р **Никола Марков**
д-р **Тодор Толев, д.м.**
д-р пс. **Свилен Енев**, научен секретар

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. **Georgi Popov**, Editor-in-Chief
Acad. Prof. Dr. **Drozdstoy Stoyanov**,
Executive Editor
Assoc. Prof. **Klara Dokova**
Prof. Dr. **Hristo Hinkov**
Dr. **Ivo Natsov**
Dr. **Nikola Markov**
Dr. **Todor Tolev**
Dr. **Svilen Enev**, Scientific Secretary

МЕЖДУНАРОДЕН РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

проф. **Винченцо Ди Никола**
Вашингтонски университет, Президент на
Световната асоциация по социална психиатрия
проф. **Мораг Макдоналд**
Градски университет на Бирмингам
проф. **Джовани Стангелини**
Университет Киети-Пескара
проф. **Масимилиано Арагона**,
Национален институт по здраве и миграция, Рим
доц. **Жасмин Василева**
Университет на Вирджиния, САЩ

INTERNATIONAL ADVISORY BOARD

Prof. **Vincenzo Di Nicola**
IDFAPA, George Washinton University
Prof. **Morag MacDonald**
Birmingham City University
Prof. **Giovanni Stanghellini**
University of Chieti-Pescara
Dr. **Massimiliano Aragona**
National Institute of Health and Migration
Assoc. Prof. **Jasmin Vassileva**
Virginia Commonwealth University

СЪДЪРЖАНИЕ

4 Интерпретативен феноменологичен анализ – генериране и анализ на данните

Гл. ас. Иван Попов, д-р

Interpretive phenomenological analysis – data collection and analysis

Chief assistant Ivan Popov, PhD

18 Качествено проучване на употребата на психоактивни вещества – функции и приложение

Гл. ас. Иван Попов, д-р

Qualitative study of psychoactive substances use– functions and application

Chief assistant Ivan Popov, PhD

25 Социология и човешко поведение

Тодор Толев, д.м.

Sociology and Human Behavior

Todor Tolev, PhD

ИНТЕРПРЕТАТИВЕН ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕН АНАЛИЗ – ГЕНЕРИРАНЕ И АНАЛИЗ НА ДАННИТЕ

Гл. ас. Иван Попов, д-р

Катедра „Социална медицина и организация на здравеопазването“, Медицински университет – Варна

Резюме. Интерпретативният феноменологичен анализ (ИФА) е подход, който се използва за проучване на преживелищния опит, представяйки детайлно описание на това как хората преживяват и осмислят даден феномен. Като методология ИФА принадлежи към групата на качествените проучвания и обхваща последователното изпълнение на редица задачи, които включват събирането на данни, техния анализ и описание на резултатите. Всяка една от тези задачи се характеризира със специфични методи, като например събирането на данни се извършва чрез различни по форма и структура интервюта, фокус групи, наблюдение и др.

ключови думи: феноменологичен анализ, преживелищен опит, методи, анализ

INTERPRETIVE PHENOMENOLOGICAL ANALYSIS – DATA COLLECTION AND ANALYSIS

Chief assistant Ivan Popov, PhD

Department “Social medicine and Health Care Organization”, Medical university – Varna

Abstract. Interpretive phenomenological analysis (IPA) is an approach used to study subjective (experiential) experience, presenting a detailed description of how people experience a phenomenon and make sense of it. As a methodology, IPA belongs to the group of qualitative studies and include the sequential implementation of a number of tasks that include data collection, data analysis and description of results. Each of these tasks is characterized by specific methods, such as data collection is done through interviews, focus groups, observation, etc.

keywords: phenomenological analysis, lived experience, methods, analysis

Увод

Интерпретативният феноменологичен анализ (ИФА) е подход, който се използва за проучване на преживелищния опит, представяйки детайлно описание на това как хората преживяват и осмислят даден феномен. Според Smith, (2009) „изследването се провежда по начин, който позволява този опит да бъде разказан чрез собствен, специфичен език и термини, а не посредством предварително дефинирани категории и обяснения“.

При ИФА изследователят се стреми да „влезе“ в житейския свят на участниците с необходимата емпатия, приемайки ролята едновременно на водещ и следващ процеса, отворен към всяка промяна, неяснота и двойственост (Eatough and

Smith, 2017). Крайният резултат представлява описание на преживелищния опит и значението, който има за участниците феноменът, който е обект на проучването (Cresswell, 2007), като това обикновено става под формата на текст или отделни фрази (Smith, 2009).

ИФА е надежден и ефективен подход при проучвания в областта на психичното здраве, където приносът може да бъде от различно естество, тъй като „който успее да опише преживяванията си, е в състояние поне отчасти да упражнява контрол върху тях“ (Макуилиамс, 2018). ИФА се използва при проучвания на културалните и религиозни практики и ритуали, духовния опит, социалните промени и др.

ИФА може да бъде полезен и при проучвания на различни социо-културални явления: как различните групи конструират етническата си идентичност, какво значение приписват на социалните роли и т. н.

Някои от специфичните явления, които през годините са проучвани чрез ИФА, са следните:

- как мъжете с хомосексуална ориентация осмислят и възприемат собствения си пол и сексуалност? (Flowers, 1997)
- как хората се примиряват със смъртта на партньора си? (Golsworthy and Coyle, 1999)
- по какъв начин фактът, че някой е ХИВ позитивен, оказва влияние върху неговите междуличностни взаимоотношения? (Jargman, 2005)
- как усещането за идентичност се повлиява при диагностициране с болестта на Алцхаймер (Clare, 2003) и др.

Методология и методи

Методологията се отнася към тези процеси и принципи, чрез които изследователят подхожда към конкретен казус и търси отговори (Bogdan and Taylor, 1975). Langdrige (2007) определя методологията като общия подход на проучване, докато методът е специфичната техника, която се използва като част от методологията. Например качествено проучване е методология, докато интервюто и наблюдението на терен са специфични методи. Като методология ИФА принадлежи към групата на качествените проучвания и обхваща последователното изпълнение на редица задачи, които включват събирането на данни, техния анализ и описание на резултатите. Всяка една от тези задачи се характеризира със специфични методи, като например събирането на данни се извършва чрез интервюта, фокус групи, свободни разговори и др.

Формулиране на водещ изследователски въпрос

Подходящите въпроси при проучвания чрез ИФА са тези, които са насочени към изследване на преживелищния опит относно специфичен феномен. Преживелищният опит може да се определи като лично познание за света, придобито чрез директно участие в дадено събитие или явление. Темата трябва да е от важно значение за респондентите, които се идентифицират и привличат за участие в проучването целенасочено, като водещ критерий е това, че те могат да допринесат с важна информация и собствена перспектива относно изследваното явление. Това означава, че респондентите трябва да имат преживелищен опит относно феномена, който се проучва, като ИФА не се използва за проучване сред респонденти, които нямат преживелищен опит относно изследвания феномен.

При формулирането на водещ изследователски въпрос ИФА използва отворени въпроси, като например:

- как хората с история на зависимост от психоактивни вещества, които търсят подкрепа в групите за самопомощ, възприемат и осмислят собствения си опит относно зависимостта и лечението (e.g., Larkin, 2001)?
- как хората се примиряват със смъртта на партньора си? (Golsworthy and Coyle, 1999)?

Това са основните (първостепенни) въпроси, които са характерни за всички проучвания чрез ИФА. Някои проучвания използват и въпроси, които са второстепенни и теоретично насочени. ИФА не се използва за тестване на хипотези и изграждане на теории, но резултатите от проучването могат да се използват за сравнение със съществуващите вече теории по отношение на феномена, който се проучва. Може да използваме формулирани въз основа на определена теория въпроси, но само като вторични. Например, ако основният изследователски въпрос е : „Как хората вземат решение да се подложат на лечение?“, тогава вторичният въпрос може да бъде формулиран като „Как се отнасят историите/разказите относно вземането на решение към описания теоретичен модел X?“.

Структура на въпросите

Темите, които представляват интерес, можем да структурираме по области, всяка от които се проучва чрез специфични въпроси.

Smith и Osborn (2003) дават пример с проучване сред пациенти с бъбречна недостатъчност, които са на хемодиализа (таблица 1). Областите, които проучват, са три (диализа, идентичност, справяне), като за всяка от тях се използват специфични въпроси.

Таблица 1.

Преживелищен опит на пациенти на хемодиализа

А. Диализа

- 1) Можете ли да ми опишете накратко историята на болестта – от нейното начало до започването на диализата?
- 2) Бихте ли ми описали с ваши думи какво се случва по време на диализата?
- 3) Какво правите, докато сте подложени на диализа?
- 4) Как се чувствате по време на диализата? Области за проучване: физически, психически, емоционално,
- 5) За какво си мислите?
- 6) Как се чувствате от факта, че сте на диализа?
- 7) Как заболяването и диализата влияят на ежедневието ви? Области за проучване: работа/професия, интереси, взаимоотношения.
- 8) Ако трябва да опишете какво означава за вас апаратът за диализа, какво бихте казали? Какви думи и образи бихте употребили? Използвате ли някакво име/ прякор, с който да назовавате апарата?

В. Идентичност

- 9) Как бихте се описали? Какъв човек сте?
Възможни характеристики и черти: щастлив, мрачен, нервен.
- 10) Болестта и диализата промениха ли начина, по който се възприемате? Коментар: Ако да, по какъв начин се различавате от преди началото на диализата? Как сте се променили?
- 11) Какво ви прави впечатление, когато се сравнявате с времето преди заболяването?
- 12) Какво мислите относно начина, по който ви виждат и възприемат другите хора? Области за проучване: членове на семейството, приятели. Има ли промяна в тяхното отношение?

Г. Справяне

- 13) Какво означава за вас думата болест? Как бихте я определили/дефинирали?
- 14) Колко често мислите за физическото си здраве?
- 15) Възприемате ли се като постоянно боледуващ? Възможни отговори: винаги, понякога. Бихте ли казали, че в миналото сте били често болен/боледуващ?
- 16) Как се справяте ежедневно с болестта? Възможни области за проучване: специфични стратегии (практически упражнения, духовни и др.) за справяне и самопомощ.
- 17) Мислите ли често за бъдещето?

Въпреки че изследователят трябва да проявява гъвкавост и да използва всяка възможност да задава нови и непланирани въпроси, тяхното предварително формулиране ни дава възможност да планираме темите, които да проучим и дискутираме по време на изследването.

Идентифициране на участниците и обем на извадката

При всяко качествено проучване е важно „да изберем тези участници, които най-добре ще ни помогнат да разберем явлението, което изследваме“ (Creswell, 2012).

Когато идентифицираме респондентите при ИФА, един от основните критерии е тяхната хомогенност, която е необходима, „за по-доброто разбиране“ на преживелищния опит на участниците (Creswell (2012). Пак той подчертава, че: „важно е всички участници да имат сходен (субективен) опит относно проучвания феномен“ (Creswell, 2013).

При ИФА се използват малки извадки от респонденти, като качеството, а не количеството на информацията е това, което позволява да се стигне до ефективен и надежден анализ. Необходимият брой на участниците е в зависимост от целите и контекста на проучването, както и от времето и ресурсите, с които разполага изследователят. В този аспект по-ефективно е да се планира и мисли за обхвата и дълбочината на информацията, отколкото за броя на участниците, които да интервюираме.

Максималният брой участници (респективно интервюта) могат да бъдат (до) двадесет и пет (25 участници/интервюта), а най-малкият допустим брой е двама участници/две интервюта.

Събиране на данни

Събирането на данни при ИФА е насочено към генериране на информация за преживелищния опит на респондентите относно специфичен феномен. При ИФА е необходим дословен запис на историите от първо лице, които разказва респондентът, обикновено след задаване на въпрос от страна на изследователя. Най-често това се извършва под формата на полуструктурирано интервю само с един от участниците (Smith et al., 2009). В ИФА интервюта се реферират като „случаи“.

Други методи, които се използват, са писмени истории (Smith, 1999) и фокус групи (Palmer et al., 2010), като изследователят използва тези от тях, които са най-подходящи, съобразени с респондентите и контекста, в който се събират данните. При всеки един от методите изследователят има по-скоро неутралната роля на модератор, предоставяйки възможност на участниците да разкажат свободно своите истории.

Полуструктурирано интервю

Полуструктурираното интервю е от най-ефективните методи, тъй като позволява на изследователя и респондента да водят диалог в реално време, което дава възможност на интервюиращия да импровизира, използвайки всяка възможност да дискутира неочаквани (непланирани) и важни теми, които може да се появят по време на интервюто. Продължителността на интервюто е приблизително от 60 до 90

мин., като се провежда по едно интервю с всеки участник, и само в случаите, когато има нужда от допълнителна информация, изследователят може да помоли участниците за допълнителни разговори. Желателно е времето и мястото за провеждане на интервюто да бъдат посочени от участниците.

Преди започване на същинската част от интервюто могат да се използват неутрални теми и въпроси, които да помогнат за постигане на спокойствие и изграждане на доверие между изследователя и респондента. Една от възможните техники в този случай е да се следва посоката – от общите към специфичните въпроси, като се започне с по-неутрални теми, като респондентът се оставя да говори свободно, а изследователят е в ролята на модератор, който внимателно насочва разговора в нужната посока. Когато респондентът започне да обсъжда явление, което не дава допълнителна и важна информация, интервюиращият не прекъсва неговия разказ, а чрез изчакване на подходящия момент го насочва отново към важните теми. Това е полезно, тъй като свободният разговор често дава допълнителна и важна информация, която не винаги успяваме да добием чрез задаване на предварително формулираните въпроси.

По време на интервюто изследователят трябва да е подготвен за моментите на мълчание, които могат да се използват за отразяване на казаното до момента, като опитните изследователи умеят да разпознават важните невербални сигнали и послания.

При полуструктурираното интервю изследователят разполага с набор от конкретни въпроси, които следват определена времева рамка, но тя е по-скоро ориентируваща, а не задължаваща. Това е така, защото:

- Постигането на доверие и откритост между изследователя и респондента е по-важно, отколкото стриктното следване на въпросите.
- Интервюиращият може да изследва всички интересни и непредвидени теми, които възникват по време на дискусиата.

Тези съображения са свързани със спецификите на ИФА. Изследователят има предварителна представа за основната тема на проучването, както и за някои от въпросите, които ще използва. От друга страна, респондентът може да предложи по-всяко време нова тема по отношение на изследвания феномен, която изследователят не е очаквал и/или планирал. Това е така, защото участниците в проучването, поради преживелищния си опит са „експерти“ по темата и трябва да им бъде предоставена възможност да разкажат свободно и подробно своята история.

Някои от специфичните техники при провеждане на полуструктурирано интервю са следните:

- Използват се кратки и ясни въпроси. В случай, че респондентът започне да обсъжда интересна/значима тема, тогава може да се използват въпроси като: „Може ли да разкажеш повече за това?“ „Как се почувства тогава?“ и т.н.
- Задаване на един въпрос по едно и също време. Това е така, защото използването на повече въпроси едновременно може да затрудни респондентите и е възможно да не получим важна информация относно това, което ни инте-

ресува. Например вместо да попитаме: „Как реагира? Защо реагира така?“ (два въпроса едновременно), първо задаваме единия въпрос, изчакаме респондентът да свърши своя разказ и продължаваме с другия въпрос („Защо реагира така?“).

- Наблюдаваме какъв ефект имат въпросите върху респондентите. Ако забележим, че се притесняват да отговарят/разговарят относно това, което ни интересува, спираме да задаваме тези въпроси и насочваме разговора в друга посока. Можем да формулираме чувствителните въпроси по различен начин и да ги използваме в друг, по-подходящ момент.
- На респондентите трябва да се даде достатъчно време да завършат своя разказ. Често се случва най-важната и значима информация да бъде представена не в началото, а в края на интервюто, затова изследователят трябва да прояви търпение, като не прекъсва или подканва респондентите да приключват по-бързо.
- В случаите, когато респондентът не е готов да продължи разговора, изследователят прекъсва внимателно дискусиата, като подчертава, че ще продължат тогава, когато респондентът има готовност и нагласа да разговарят отново.

Smith (2009) подчертава, че „целта на интервюто при ИФА е да се постигне такова взаимодействие и диалог, което да позволи на участниците да разказват своите истории със собствени думи“. ИФА е ориентиран към участниците подход, което означава, че изследователите поддържат близки и доверителни връзки с участниците, което се постига чрез изграждане на близки междуличностни взаимоотношения, базирани на уважение, емпатия и диалог. Smith (2009) акцентира върху това, че „чрез интервюто изследователят и участниците се ангажират в диалог, при което първите въпроси се модифицират по такъв начин, че да следват темите и отговорите на участниците, като изследователят постепенно се опитва да проучи всички други интересни теми, които се появяват по време на интервюто“.

Анализ на данни при ИФА

Първото нещо при кодирането и анализа на данни е прочитане на интервютата и идентифицирането на общи теми. Това става чрез търсене на думи или фрази, които се повтарят в отговорите на участниците, като изследователят първо прочита записките от интервютата няколко пъти, след което идентифицира общите теми и категории.

Анализът на данни е процес, който започва и се развива чрез внимателното четене и препрочитане на текста (Smith, 1999). Докато прави това, изследователят си води записки относно всички възникващи идеи, мисли, чувства и т.н.. Тези първоначални бележки обикновено се записват в едното от полетата на записките (Smith, 1999.), като изследователят се стреми да идентифицира отделни теми от всяка част на текста, едновременно с това търсейки възможни връзки между тях.

Charlick (2016) предлага седем последователни стъпки при анализа на данните:

1. Прочитане (неколкократно) на събраните данни;
2. Първи бележки и коментари относно данните;
3. Идентифициране на появили се теми и тенденции от направените коментари;
4. Търсене на връзки между идентифицираните теми (възможно интегриране на темите);
5. Разглеждане на следващите интервюта/случаи;
6. Търсене на общи тенденции и връзки между отделните случаи (повтарящи се модели);
7. Тълкуване (възможно е използване на теоретични постановки, чрез които може да се разгледа/интерпретира направеният до момента анализ).

Докато приключи цялостният анализ, стъпките от 1 до 5 се повтарят при всеки един отделен случай. След което, когато приключим с прегледа и анализа на всички единични случаи, преминаваме към стъпка 6, започвайки с търсене на общи тенденции и връзки между случаите (как частното се отнася към общото и как общото се отнася към цялото).

От своя страна Smith (2009) обобщава важните етапи и критерии при анализа на данни:

- Анализът започва още след първото интервю, с подробен анализ на твърденията, свързани с преживелищния опит на всеки един от участниците (Larkin et al., 2006).
- Идентифицират се модели и тенденции (теми), като се отбелязват сходствата и различията между тях (конвергенция-дивергенция) (Eatough & Smith, 2008); Това се прави както за всеки един отделен случай, така и между всички случаи. Посоката е от специфичното към общото.
- Изграждане на структура или рамка, които илюстрират взаимоотношенията между идентифицираните теми.
- Подреждане на целия материал във формат, който позволява кодираните данни да бъдат проследени директно при анализа – от първоначалното кодиране на записките, през групирането на темите, до тяхната финална структура.
- Търсене на обратна връзка с експерт в областта (супервизия), която да помогне за тестване и постигане на съгласуваност относно правдоподобността на тълкуването.
- Създаване на наратив/история, подкрепена от подробен коментар и описание относно тълкуването на данните, която води читателя през целия процес, тема по тема и съпроводена (по възможност) от някакъв визуален материал (диаграма, таблица, графика).
- Постигане на рефлексивност относно собствените възприятия и концепции, като един от начините за това е чрез водене на дневник (Smith, 2007).

За да демонстрират как се извършва анализът на данни, Pietkiewicz и Smith (2014) представят проучване (таблица 2), чиято тема е как тибетците, които се акултурират в Северна Индия, осмислят собствените си здравословни проблеми и състояния.

Авторите ни показват три етапа, през които преминава анализът на данни:

- *Няколкократно прочитане на текста и водене на записки* (таблица 2)

Този етап включва внимателното четене на текста няколко пъти. Изследователят си води записки за това, което е наблюдавал по време на интервюто, неговото протичане, както и всичко, което сметне за важно и може да допринесе за по-пълноценен анализ. Тези първоначални бележки обикновено са относно съдържанието (темата, която е обсъждана), използвания речник/език (метафори, символи, повторения, паузи), контекста и др. На този етап могат да се водят и бележки, свързани с това как определени социо-демографски характеристики на интервюиращия (пол, възраст, социален статус) могат да са повлияли на взаимоотношенията и изграждането на доверие между интервюиращ и респондент.

- *Трансформиране на бележките/коментарите в специфични теми* (таблица 3)

На този етап изследователят въз основа на първите бележки/коментари, развива теми/тенденции, чрез формулирането на кратка фраза. Т.е. работим със същия текст (лявото поле), но от първоначалните бележки и коментари (таблица 2, дясна колона) извличаме и формулираме нови, специфични теми (таблица 3, дясна колона).

В двата случая използваме един и същ текст (въпроси с отговори), но първите бележки и коментари служат като основа за извличане на теми, очертаване на тенденции и т.н.

- *Идентифициране на връзки и групиране на темите* (таблица 4)

Следващият етап включва търсене и идентифициране на връзки между новите теми, които се групират според определени концептуални прилики, като всяка една група се описва (етикетира) с определено заглавие. На практика това означава обособяване на теми, свързани с целия текст/препис, преди да започнем да търсим връзки между тях и да ги групираме.

Таблица 2. Водене на записки

Част от интервю с Lobsang (тибетец от Дхарамсала) относно осмислянето на собствените симптоми е съпроводено с бележки/записки от страна на изследователите, които са под формата на кратки коментари и/или въпроси.

Оригинален запис/препис	Коментари
<p>Интервюиращ: Можете ли да ми разкажете повече за последния път, когато сте бил болен?</p>	
<p>О, това беше отдавна. По милостта на Негово Светейшество Далай Лама не съм имал проблеми напоследък. Когато пристигнах тук преди десет години... аз имах малка... духовна травма. Моят полов орган [посочва гениталиите си] се поду и започна да ме сърби. Първоначално не му обърнах внимание, но след няколко дни се влоши.</p> <p>Имах... някаква болка, когато се опитвах да пикая, и бях наистина притеснен.</p>	<p><i>Приписва късмета си на Далай Лама? Клише или отразява неговите вярвания?</i></p> <p><i>Приписва болестта на духовете; не знае думата „пенис“ или се срамува да я използва? Грю се тревожеше за симптомите му, тъй като те се влошаваха.</i></p>
<p>Интервюиращ: Защо мислите, че се появи този симптом?</p> <p>Е, знаете ли, възможни са много причини. Това, което мислех тогава, и това, което мисля сега – това са две различни причини. Искам да кажа, ние пикаехме навсякъде. През пролетта, на едно дърво... пикаехме близо до него и понякога органът [пенисът] ми се подуваше. И когато отида при Лама, той казва: „Това е вреда/наказание за нагите, защото сте направили грешка.“ И така, те биха ми казали да направя тази молитва и аз правя това.</p>	<p><i>Намира различни обяснения за проблема си</i></p> <p><i>Вижда симптомите като наказание от нагите (nagas)</i></p>
<p>Интервюиращ: Можете ли да ми кажете как интерпретирате здравословния си проблем?</p> <p>Е, по това време си мислех, че това е проклятието на нагите. Тези змийски божества са много могъщи, така че внимавайте да не ги обидите. Понякога те... можете да ги видите под формата на жаба или змия.</p> <p>Те живеят в гори, в потоци или на дървото. Така че, знаете ли... когато пикаете в потока или върху това дърво... или отрежете това дърво, можете да ги ядосате и те да ви прокълнат. След това, нали знаете... кожни проблеми.</p>	<p><i>Съдържа народни вярвания за змийски божества (наги), начини за оскърбяването им (пикаене, рязане на дърво) и да бъдеш прокълнат.</i></p> <p><i>Свързване на кожните проблеми с дейността на нагите.</i></p>

Оригинален запис/препис	Коментари
<p>Интервюиращ: Какво друго може да е причинило проблема ви? Споменахте и друга причина.</p> <p>Ами... това е като.... знаете ли, може да съм спал с друга жена, която може да има проблеми, като проститутка например. Мисля, че ако това е причината, трябва да отида на лекар. Зависи. Може би наги, може би... бактерии.</p> <p>Понякога имаме тези разговори, нали знаете... идва медицинска сестра или лекар... и те говорят за бактерии. „Измийте ръцете си“ след използване на тоалетна или „Използвайте презервативи“.</p>	<p><i>Усмихваше се и изглеждаше притеснен да говори, че спи с жена. От какво е притеснен – да говори за сексуалната си активност или за проститутки?</i></p> <p><i>Позовава се на теорията за микробите, за да обясни симптомите си. Как се справя с тези противоречиви обяснения?</i></p>

Таблица 3. Трансформиране на бележките/коментарите в специфични теми

Оригинален запис	Теми
<p>Интервюиращ: Можете ли да ми разкажете повече за последния път, когато сте бил болен?</p> <p>О, това беше отдавна. По милостта на Негово Светейшество Далай Лама не съм имал проблеми напоследък. Когато пристигнах тук преди десет години... аз имах малка... духовна травма. Моят полов орган [посочва гениталиите си] се поду и започна да ме сърби. Първоначално не му обърнах внимание, но след няколко дни се влоши.</p> <p>Имах... някаква болка, когато се опитвах да пикая, и бях наистина притеснен</p>	<p><i>Обясняване на късмета с благословията от страна на лама.</i></p> <p><i>Обясняване на болестта със свръхестествени сили.</i></p>
<p>Интервюиращ: Защо мислите, че се появи този симптом?</p> <p>Е, знаете ли, възможни са много причини. Това, което мислех тогава, и това, което мисля сега – това са две различни причини. Искам да кажа, ние пикаехме навсякъде. През пролетта, на едно дърво... пикаехме близо до него и понякога органът [пенисът] ми се подуваше. И когато отида при Лама, той казва: „Това е вреда/наказание за нагите, защото сте направили грешка.“ И така, те биха ми казали да направя тази молитва и аз правя това.</p>	<p><i>Използване на различни обяснителни модели.</i></p>

Оригинален запис	Теми
<p>Интервюиращ: Можете ли да ми кажете как интерпретирате здравословния си проблем?</p> <p>Е, по това време си мислех, че това е проклятието на нагите. Тези змийски божества са много могъщи, така че внимавайте да не ги обидите. Понякога те... можете да ги видите под формата на жаба или змия.</p> <p>Те живеят в гори, в потоци или на дървото. Така че, знаете ли... когато пикаете в потока или върху това дърво... или отрежете това дърво, можете да ги ядосате и те да ви прокълнат. След това, нали знаете... кожни проблеми.</p>	<p><i>Позоваване на народните вярвания за рационализиране на болестта.</i></p> <p><i>Народни поверия за нагите, различни начини за оскърбяване и проклинане.</i></p>
<p>Интервюиращ: Какво друго може да е причинило проблема ви? Споменахте и друга причина.</p> <p>Ами... това е като.... знаете ли, може да съм спал с друга жена, която може да има проблеми, като проститутка например. Мисля, че ако това е причината, трябва да отида на лекар. Зависи. Може би наги, може би... бактерии.</p> <p>Понякога имаме тези разговори, нали знаете... идва медицинска сестра или лекар... и те говорят за бактерии. „Измийте ръцете си“ след използване на тоалетна или „Използвайте презервативи“.</p>	<p><i>Позоваване на народните вярвания за обяснение на кожните проблеми.</i></p> <p><i>Използване на концепции от западната култура за обяснение на болестта.</i></p>

Таблица 4. Идентифициране на връзки и групиране на темите

<p>Условия, свързани с добро здраве и късмет</p> <p>Генериране на положителна карма в миналото.</p> <p>Приписване на късмета на благословия от страна на лама.</p> <p>Ангажиране в действия, водещи да генериране на заслуги.</p> <p>Значение, приписвано на ангажирането в духовни практики.</p>
<p>Осмисляне на симптомите</p> <p>Концепция за негативната карма</p> <p>Позоваване на местните вярвания за концептуализиране на болестта:</p> <ul style="list-style-type: none"> ● приписване на болестта на свръхестествени сили <p>Използване на концепции от западната култура за обяснение на болестта:</p> <ul style="list-style-type: none"> ● вируси и бактерии ● стрес ● Лоша диета ● Изтощение
<p>Поддържане на алтернативни обяснителни модели</p>

Анализът трябва да „отива отвъд“ простото събиране на данни, като се фокусира върху „разбирането на нещата“, а не само върху „случилото се“. Чрез анализа на данни трябва да се постигне баланс между феноменологичното (разказа на респондентите) и тълкуването (от страна на изследователя), за да се постигне психологически значим и релевантен разказ относно „активното участие в света“ на респондентите (Smith,2010) .

Заклучение

Като методология ИФА принадлежи към качествените проучвания и е ефективен инструмент за изследване на явления, които са сложни, двусмислени и имат силно емоционално значение.

Придържането към препоръчителните методи предоставя необходимата рамка за дизайн и изпълнение на проучването, но ИФА дава достатъчно свобода и възможност на изследователите да проявят въображение и гъвкавост в този процес. Това се вижда при някои проучвания, които наред със стандартните методи като полуструктурирани интервюта, все по-често се използват и алтернативни методи, като фокус групи (MacParland, Eccleston, Osborn, Hezseltine, 2011; Palmer, Larkin, de Visser & Fadden, 2010; Tomkins & Eatough, 2010), рисуване на картини от страна на участниците (Kirkham, Smith & Havsteen-Franklin, 2015 г.), използване на фотоси и др.

Литература

1. Bogdan, R. and Taylor, S. J.: Introduction to qualitative research methods – a phenomenological approach to the social sciences, John Wiley and Sons, Inc. (1975).
2. Creswell, J. W.: Qualitative inquiry and research design: choosing among five approaches, 2nd Edition, Sage Publications Ltd (2007).
3. Creswell, J. W. (2012). Educational Research: Planning, Conducting and Evaluating Quantitative and Qualitative Research (4th Ed.). Boston, MA: Pearson.
4. Creswell, J. W. (2013). Qualitative Inquiry and research design choosing among five approaches (3rd Ed). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
5. Charlick, Samantha & Pincombe, Jan & Mckellar, Lois & Gordon, Andrea. (2016). Making Sense of Participant Experiences: Interpretative Phenomenological Analysis in Midwifery Research. International Journal of Doctoral Studies. 11. 205-216.
6. Eatough, Virginia and Smith, Jonathan A. (2017) Interpretative phenomenological analysis. In: Willig, C. and Stainton-Rogers, W. (eds.) Handbook of Qualitative Psychology 2nd Edition. London, UK: Sage.
7. Flowers, P., Smith, J., Sheeran, P. i Beail, N. (1997). Health and romance: Understanding unprotected sex in relationships between gay men. British Journal of Health Psychology, 2.
8. Golsworthy, R., & Coyle, A. (1999). Spiritual beliefs and the search for meaning among older adults following partner loss. Mortality, 4(1), pp. 21-40
9. Kirkham, J., Smith, J.A., Havsteen-Franklin, D. (2015) Painting pain: An interpretative phenomenological analysis of representations of living with chronic pain. Health Psychology, 34, 398-406.
10. Larkin, M., Watts, S. & Clifton, E. (2006). Giving voice and making sense in Interpretative Phenomenological Analysis. Qualitative Research in Psychology, 3, 102–120.
11. Larkin, M. & Thompson, A. (2012), Interpretative phenomenological analysis. in A Thompson & D Harper (eds), Qualitative research methods in mental health and psychotherapy: a guide for students and practitioners. John Wiley & Sons, Oxford.

12. MacParland, J.L., Eccleston, C., Osborn, M. & Hezseline, L. (2011). It's not fair: An interpretative phenomenological analysis of discourses of justice and fairness in chronic pain. *Health: An Interdisciplinary Journal for the Social Study of Health, Illness and Medicine*, 15.
13. Palmer, Michelle & Larkin, Michael & de Visser, Richard & Fadden, Grainne. (2010). Developing an Interpretative Phenomenological Approach to Focus Group Data. *Qualitative Research in Psychology*. 7. 99-121.
14. Pietkiewicz, Igor & Smith, Jonathan. (2014). A practical guide to using Interpretative Phenomenological Analysis in qualitative research psychology. *CPPJ*. 20. 7-14. 10.14691/PPJ.20.1.7.
15. Smith, J.A., Flowers, P. and Osborn, M. (1997) 'Interpretative phenomenological analysis and health psychology', in L. Yardley (ed.), *Material Discourses and Health*. London: Routledge
16. Smith, J. A., & Osborn, M. (2003). Interpretative phenomenological analysis. In J. A. Smith (Ed), *Qualitative psychology: A practical guide to research methods*. London: Sage.
17. Smith, J. A., & Osborn, M. (2004). Interpretative phenomenological analysis. In G. M. Breakwell (Ed.), *Doing social psychology research*. British Psychological Society; Blackwell Publishing.
18. Smith, J.A. (2004). Reflecting on the development of interpretative phenomenological analysis and its contribution to qualitative research in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 1, 39–54.
19. Smith, J.A. and Eatough, V. (2006) 'Interpretative phenomenological analysis', in G. Breakwell, C. Fife-Schaw, S. Hammond and J.A. Smith (eds) *Research Methods in Psychology*, (3rd edn). London: Sage.
20. Smith, J.A. (2007). Hermeneutics, human sciences and health: linking theory and practice. *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being*, 2.
21. Smith, J. A., Flowers, P., & Larkin, M. (2009). *Interpretative phenomenological analysis: Theory, method and research*. Los Angeles, CA: SAGE
22. Tomkins, Leah & Eatough, Virginia. (2010). Reflecting on the Use of IPA with Focus Groups: Pitfalls and Potentials. *Qualitative Research in Psychology*. 7. 244-262.

КАЧЕСТВЕНО ПРОУЧВАНЕ НА УПОТРЕБАТА НА ПСИХОАКТИВНИ ВЕЩЕСТВА – ФУНКЦИИ И ПРИЛОЖЕНИЕ

Гл. ас. Иван Попов, д-р

Катедра „Социална медицина и организация на здравеопазването“, Медицински университет – Варна

Резюме:

Качественото проучване на употребата на дроги се стреми да опише социалното значение, което индивидите приписват на консумацията на психоактивни субстанции и социалните процеси, чрез които се създават и възпроизвеждат тези значения (Rhodes, 2000). Чрез качествените проучвания можем да разберем субективния опит, свързан с употребата на дроги, причините за консумацията и нейното място в цялостния живот на респондентите.

Ключови думи: качествено проучване, употреба на дроги, зависимост от дроги, субективен опит

QUALITATIVE STUDY OF PSYCHOACTIVE SUBSTANCES USE – FUNCTIONS AND APPLICATION

Chief assistant Ivan Popov, PhD

Department “Social medicine and Health Care Organization”, Medical university -Varna

Abstract

Qualitative research on drug use seeks to describe the social meaning that individuals attribute to psychoactive substances use and the social processes through which these meanings are created and reproduced (Rhodes, 2000).

Through qualitative studies, we can understand the subjective experience related to drug use, the reasons for use and its place in the overall life of the respondents

Key words: qualitative research, qualitative methods, drug use, drug addiction, subjective experience

Въведение

Употребата на психоактивни субстанции е явление, което е разпространено сред повечето съвременни култури и общества. При формулирането на политиките и интервенциите, насочени към намаляване на употребата на психоактивни вещества, се използва информация от различни по естество и методология проучвания, като най-често те включват количествени данни относно броя на индивидите, които консумират психоактивни вещества, честотата на употребата и видовете употребявани субстанции.

Изследователите, които използват качествени методи на проучване, акцентират основно върху влиянието на социалния контекст върху моделите и значението на употребата. Употребата на дроги се разглежда като явление, което корелира с определени ситуационни фактори, които могат да „задават правилата“, свързани с употребата на дроги, както и значението, което консумацията на дроги има за самите употребяващи (Sterk, 2004). Чрез качествените проучвания можем да разберем субективния опит, свързан с употребата на дроги, причините за тази употреба и нейното място в цялостния живот на респондентите.

Същност на качественото проучване

Качественото проучване е набор от изследователски методи, насочени към генериране и анализиране на данни относно специфични социални явления (Miles & Huberman, 1994). Denzin and Lincoln (1994) отбелязват, че думата „качествен“ предполага акцентирание върху процеси и разбиране на значенията, мотивите и поведението в контраст с измерването на количеството, честотата или интензитета на определени външни променливи.

Специфичният начин, по който изследваните лица (респондентите) разбират и тълкуват своята социална реалност, е една от основните характеристики на качественото изследване (Vrugan, 1988), като събраните и обработени данни се представят под формата на разкази (Frey, Botan, 1999). Като философия качественото изследване се основава на идеята, че въз основа на своя опит всеки човек формира специфична представа за начина, по който светът функционира, т.е. „реалността“ е субективна. Задачата на качественото проучване е да изследва тези конструкции на реалността, как те се структурират, преживяват и тълкуват от различните хора в техния всекидневен живот (Cropley, Arthur, 2023).

Creswell (2009) посочва някои от специфичните характеристики на качественото проучване:

- Качественото проучване е ефективно средство за разбиране и обяснение на социални явления, проучвайки мотивите за поведението на хората, техните вярвания и разбираня относно това явление.
- Качественото проучване изследва явленията в тяхната естествена среда, като централни теми са субективният опит и перспектива на отделния индивид.
- Използват се различни източници на данни – проучване на документи, наблюдение и интервюта; това изисква изследователят да прегледа и осмисли цялата събрана информация, след което да я организира в категории и/или теми от различните източници.
- Качественото изследване използва индуктивен подход – процес, чрез който се стига до обобщения от конкретни наблюдения. От единични/уникални случаи и конкретни факти се идентифицират и анализират тенденции, общи и повтарящи се модели, след което се прави заключение.

- Целта е да се разбере какво е значението на явлението за участниците;
- Основен източник на информация са разказите на респондентите.
- Изследователите се опитват да изградят сложен разказ за специфично явление чрез използването на различни перспективи.

Според Denzin and Lincoln (2000) при качествено проучване изследователите проучват явленията в тяхната естествена среда, опитвайки се да осмислят и интерпретират даден феномен така, както го правят респондентите, т.е. централни теми на изследването са субективният опит и перспектива на отделния индивид (Denzin & Lincoln, 2011). Това е така, защото качествено проучване се основава на допускането, че хората преживяват множество социални и субективни реалности (Graham et al., 2008), като крайната цел е да „получим достъп до света“, перспективата на всеки един от участниците. Този „достъп“ може да помогне на всички заинтересовани страни да разберат и осмислят определени действия и практики, които първоначално изглеждат „иррационални“, нелогични и трудни за разбиране.

Отново Denzin and Lincoln ни дават кратко и едновременно с това детайлно определение на качествено проучване: „изследователите използват качествените методи като инструменти за проучване на разнообразието на човешкия социален живот, като крайният резултат представлява описание и интерпретация на специфичен феномен, обхващайки неговата дълбочина и сложност“ (Denzin and Lincoln, 1994).

Значението на контекста

Основните области и теми, които представляват интерес за изследователите, са мотивите, значенията, вярванията и поведението на хората, като всичко това се разглежда и анализира в определен контекст. Това е така, защото, когато проучваме даден феномен, ние го регистрираме в специфичен контекст, а не като изолирано явление. В социалните науки контекстът се дефинира като специфична среда, „фон“ на човешката дейност и практики; като отличителна структурна или културална „среда“, която поставя в конкретна рамка човешкото поведение и различните културни фактори, които го обуславят (адаптирано от Agar, 2003; Durrant & Thakker, 2003).

Един и същ феномен, поставен в различен контекст, често придобива различно значение и смисъл. Това означава, че явлението корелира с множество характеристики и ситуационни променливи, които често си взаимодействат по имплицитен начин, за да се формира това, което представлява интерес за изследователя. В тази връзка Агар (2003) пише: „При качествено проучване изследователите идентифицират интересно за тях явление, обмисляйки с какви други аспекти на специфичната ситуация може да бъде свързано. Това свързване на наблюдаваното с други особености и характеристики на ситуацията дефинира важността и значението на контекста, в който се регистрира явлението. Когато наблюдаваното е свързано с определени характеристики на контекста и тази връзка/свързаност се появява и сред други случаи, тогава ние обясняваме явлението чрез използване на качествената методология (Agar 2003).“

Основни функции на качествените методи при проучване на употребата на психоактивни субстанции

Качественото проучване все повече се припознава като ефективен изследователски подход в областта на психичното здраве, който ни дава възможност „да чуем гласа на участниците“ (Peters, 2010), проучвайки сложни теми и въпроси (Green & Britten, 1998; Peters, 2010), и намира все по-широко приложение както за по-задълбоченото разбиране на даден феномен, така и за разработването и тестването на теории, интервенции и др. (Peters, 2010).

Качественото проучване ни помага да идентифицираме силните и слабите страни на съществуващите политики в областта на наркотиците и наркоманиите; да извършваме критичен анализ на текущата политика в областта на зависимостите, както и да вземаме информирани решения относно ефективните подходи за намаляване на вредите при специфични проблеми, свързани с употребата на дроги (Parkin, 2017)

Употребата на дроги, тяхното значение и зависимото поведение са „социални конструкти“ (Reinarman, 2005), като зависимостта не се формира, следвайки един универсален, общ модел, а чрез взаимодействието на специфични социални, екологични и културални фактори (Rhodes & Coomber, 2010). Консумацията на дроги и зависимостите са явления, които се регистрират в специфичен социален контекст, който корелира с определено време и място (Rhodes, 2000), които „задават“ правилата, нормите и поведенията, свързани с употребата. Качественото проучване е този инструмент, който ни помага да разберем как употребата на дроги се възприема, разбира и преживява по специфичен начин в различните социални контексти (Rhodes 1995). Това познание се разглежда като важен и необходим инструмент при формулиране на политиките и интервенциите в областта на превенцията и лечението на зависимостите (Rhodes, 2000).

Качественото проучване ни помага да разберем преживелищния опит, свързан с употребата на психоактивни вещества, тяхното значение в контекста на ежедневието на респондентите. Чрез него описваме различните видове зависимости, отчитайки тяхното социално значение, съпътстващите ги процеси и поведения, допускайки, че хората преживяват множество социални и субективни реалности (Graham et al., 2008).

Качественото проучване намира широко приложение в областта на наркоманиите, като чрез него (EMCDDA & Rhodes, 2000):

- достигаме и проучваме скритата популация употребяващи дроги;
- разбираме субективния опит, свързан с употребата на психоактивни вещества;
- разбираме значението на употребата на психоактивни вещества;
- проучваме социалния контекст на употребата на дроги;
- можем да развиваме по-ефективни политики и интервенции в областта на превенцията и лечението на зависимости;
- получаваме данни и информация, които можем да използваме при разработването и формулирането на въпросници и анкети;

Една от основните области на интерес сред изследователите на употребата на дроги е „избор на основната дрога при употреба“ (Sterk, Claire, 2005). Как се формира този избор, кои са причините да се предпочитат едни психоактивни субстанции пред други и т.н. Чрез качественото проучване можем да проучим и идентифицираме тенденцията, че употребяващите различни дроги често предпочитат едни видове субстанции пред други, като тези предпочитания могат да се променят във времето. Консумиращите психоактивни субстанции избират основната/предпочитана дрога за употреба въз основа на различни критерии. Някои от тези критерии са следните:

- психоактивната субстанция, която най-често консумират,
- престижът/репутацията, която има дрогата,
- нейното наличие и достъпност и др.

В свое изследване Sterk, Claire (2017) откриват, че първоначално респондентите отбелязват кокаина като основна и любима психоактивна субстанция, но при следващи интервюта споделят, че предпочитат метамфетамин пред кокаин; посочват крека като любима психоактивна субстанция поради неговата наличност и липсата на качествен хероин, който обаче (хероина) остава основната предпочитана дрога; респондентите не споменават крек като предпочитан наркотик поради негативната му репутация и т.н.

Чрез наблюдения на терен е идентифицирано, че респондентите, които са посочили определена дрога като предпочитан избор, може никога да не са употребявали тази субстанция поради нейната липса на пазара на наркотици. Чрез фокус групи изследователите научават, че респондентите не споменават определени дроги като основен избор, поради негативния престиж, който тези субстанции имат в обществото (Sterk, Claire & Elifson, Kirk, 2005).

Качественото проучване ни позволява да проучим т.нар. скрита популация и трудно достъпни, маргинализирани групи от употребяващи дроги, да идентифицираме нови тенденции в консумацията на дроги. Освен това те (качествените проучвания) допълват количествените изследвания, помагайки ни да тълкуваме, илюстрираме и дефинираме определени статистически зависимости и корелации (Walker 1985).

Чрез качественото проучване можем да идентифицираме и проучим специфични стратегии за справяне с неблагоприятните дългосрочни ефекти (основно здравни) от употребата на дроги. При проучване на употребата на синтетични стимуланти в гр. Варна (Качествено проучване на употребата на синтетични дроги в гр. Варна, 2005) беше идентифицирано, че за справяне с неблагоприятните ефекти от употребата на стимуланти респондентите често употребяват други дроги, основно депресанти на ЦНС – алкохол, пушене на хероин и др., които им позволяват, както се изрази един от респондентите, „да слязат отново долу“.

По време на интервютата една част от респондентите споделяха, че не комбинират употребата на синтетични стимуланти с други дроги, но при наблюдение на терен се регистрира, че често комбинират синтетични стимуланти с алкохол и/или марихуана. Така наблюдението на терен ни позволява да идентифицираме разми-

навания и несъответствия между това, което се споделя и декларира по време на интервюта, и реалното поведение.

Чрез наблюдение на терен при проучване на хероиновата зависимост в ромска общност („Етнография на хероиновата зависимост в ромска общност. Ромите във Варна, България“) се регистрира, че първоначалната употреба на хероин (чрез инжектиране) в повечето случаи се извършва в присъствието на други, по-опитни консуматори на дроги, като за да използват техните услуги, респондентите заплащат за „услугата“, най-често под формата на определена доза от психоактивната субстанция. От своя страна, по-опитните подготвят и инжектират дозата на тези, които „плащат“ за услугата.

Качественото проучване и неговите методи (различни по структура и съдържание интервюта) са основен инструмент при регистриране на нови тенденции и модели на употреба сред определени младежки субгрупи, предпочитани места за употреба, съпътстващи ритуали и т.н.

Качествените методи ни позволяват да проучим вярванията, отношенията и нормите, свързани с употребата на психоактивни вещества сред малцинствени групи и общности. Чрез полуструктурираното интервю и наблюдението на терен можем да „уловим“ неформалните правила и очаквания, които съпътстват консумацията на традиционните за някои общности психоактивни вещества, като бетел, кат, някои видове гъби с халюциногенни свойства и др.

Качественото проучване има сериозен принос при оценяване на лечебните програми и услуги, при концептуализирането на мотивационните и емоционални компоненти при зависимостите и формулирането на диагностичните критерии (Scrimshaw, Carbello, and Ramos, 1991; Stimson, Fitch and Rhodes, 1999; Trotter et al., 2001).

Качествените проучвания могат да бъдат много важен инструмент в страни, където няма достатъчно надеждни епидемиологични данни, а в страни с традиции в епидемиологията, могат да предоставят важна информация относно специфични субгрупи и места на употреба (Scrimshaw, Carbello, and Ramos, 1991; Stimson, Fitch and Rhodes, 1999; Trotter et al., 2001).

Качествените проучвания в областта на зависимостите ни помагат да разберем и демистифицираме консумацията на психоактивни вещества, да разсеем митовете и стереотипите относно употребяващите дроги, да изградим и развием теории за пристрастяването и формулираме и оценим политиките и практиките в областта на наркотиците и наркоманиите.

Заклучение

Употребата на дроги е сложно взаимодействие от различни променливи, като този процес не е експлицитен и трудно може да бъде измерено точното влияние на всеки един от факторите. Когато искаме да разберем защо различни групи или общности могат да се различават по моделите на употреба на дроги, то трябва да разгледаме и влиянието на социокултурални фактори като норми, ценности, вярва-

ния и др. Тези фактори често взаимодействат по сложен начин помежду си, за да формират специфични начини на употреба, които могат да се различават значително в различните общности и култури.

Качественото проучване на употребата на дроги се стреми да опише социалното значение, което индивидите приписват на консумацията на психоактивни субстанции и социалните процеси, чрез които се създават и възпроизвеждат тези значения (Rhodes, 2000).

Чрез качественото проучване проучваме, което респондентите правят и мислят относно психоактивните вещества, както и идентифицираме нови тенденции и модели при употребата на дроги.

Литература

1. Agar, M. (2003). Toward a qualitative epidemiology. *Qualitative Health Research*, 13(7).
2. Bryman, A. (1988). "Quantity and quality in social research," London: Unwin Hyman.
3. Creswell, J. W. (2009). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (3rd ed.). Sage Publications, Inc.
4. Corbin, J. M., & Strauss, A. L. (2015). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory* (4th edition). Sage: California.
5. Copley, A. (2023). *Qualitative Research Methods: A Practice-Oriented Introduction*.
6. Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (Eds.). (1994). *Handbook of qualitative research*. Sage Publications, Inc.
7. Denzin, N. and Lincoln, Y. (2000) *The Discipline and Practice of Qualitative Research*. In: Denzin, N.K. and Lincoln, Y.S., Eds., *Handbook of Qualitative Research*, Sage, Thousand Oaks, 1-32.
8. Durrant, R. & Thakker, J. (2003). *Substance use and abuse: Cultural and historical perspectives*. Thousand Oaks: Sage Publications.
9. Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (2011). *The SAGE Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
10. EMCDDA Scientific Monograph Series No 4, *Understanding and responding to drug use: the role of qualitative research*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2000.
11. Frey, L., Botan, C., & Kreps, G. (1999). *Investigating communication: An introduction to research methods*. (2nd ed.) Boston: Allyn & Bacon.
12. Green, J., & Britten, N. (1998). Qualitative research and evidence based medicine. *BMJ*, 316, 1230-2.
13. Graham, Steve. (2008). *Effective Writing Instruction for All Students*.
14. Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook* (2nd ed.). Sage Publications, Inc.
15. Parkin S (2017) *Synthesising Qualitative Research Methods (Observation and Participation) to Provide Deeper Understandings of Substance Use: A Commentary*.
16. Peters, S. (2010). Qualitative research methods in mental health. *EBMH Notebook*, 13(2), 35-40.
17. Rhodes, T. (2000) *The multiple roles of qualitative research in understanding and responding to illicit drug use*. In: J. Fountain (ed.) *Understanding and Responding to Drug Use: The Role of Qualitative Research*. Lisbon: European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction, No. 4 (Lisbon, European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction, 2000), pp. 21-36.
18. Rhodes, T. & Coomber, R. (2010). Qualitative methods and theory in addictions research. In: G. Miller, J. Strang & P. Miller (Eds.), *Addiction Research Methods*. Chichester: Wiley-Blackwell, pp. 59-78.
19. Scrimshaw, S.C.M., Carballo, M. and Ramos, L., (1991). *The AIDS rapid anthropological assessment procedures: A tool for health education planning and evaluation*. *Health Education Quarterly* 18.
20. Sterk, Claire & Elifson, Kirk. (2005). *Qualitative Methods in the Drug Abuse Field*. *Epidemiology of Drug Abuse*.
21. Stimson, Gerry & Fitch, Chris & Rhodes, Tim & Ball, Andrew. (2009). *Rapid assessment and response: Methods for developing public health responses to drug problems*. *Drug and Alcohol Review*
22. Trotter, R., Needle, R., Goosby, E., Bates, C., and Singer M. (2001). *A methodological model for rapid assessment, response, and evaluation: The RARE program in public health*. *Field Methods* 13(2).
23. Попов, И. Станчев, Б., Коева, С. (2005). *Качествено проучване на употребата на синтетични дроги в гр. Варна, Стено*.

СОЦИОЛОГИЯ И ЧОВЕШКО ПОВЕДЕНИЕ

Тодор Толев, д.м.

Държавна психиатрична болница „Д-р Георги Кисъов“ – Раднево

Резюме

Представяме кратък преглед на историческото развитие и настоящото състояние на социологичния модел за присъствие и функциониране на човека в социалното пространство. В този модел водещи са концептите в Ролевата теория с нейните основни термини – социален статус и социална роля, социални норми и експектации. Отбелязани са състояния на отказ или редукция на индивидуализация на актуалното ролево поведение при специфични ситуации поради невъзможност, ненужност, неуместност или вредност на самобитността на изявите от поведенчески тип поради въвеждане на личностни особености в практикуваните социални роли, с оглед постигане на адаптивни предимства. Предлага се опит за обяснение на такава целева поведенческа дезиндивидуализация чрез концепции на Системния модел на поведение с неговите компоненти – нива на функциониране, предиспозиционни шаблони, интерферентни механизми – формиращи видове поведение, насочено към конкретни базисни потребности.

SOCIOLOGY AND HUMAN BEHAVIOR

Todor Tolev, PhD

State Psychiatric Hospital "Dr Georgi Kissiov" – Radnevo

Abstract

We present a brief overview of the historical development and current state of the sociological model for the presence and functioning of man in the social space. In this model, the leading concepts are the Role Theory with its main terms – social status and social role, social norms and expectations. States of refusal or reduction of individualization of actual role behavior in specific situations have been noted – because of impossibility, unnecessaryness, irrelevance or harmfulness of the originality of behavioral type appearances due to the introduction of personal characteristics into the practiced social roles with a view to achieving adaptive advantages. An attempt is made to explain such targeted behavioral deindividualization through concepts of Systems Model of Behavior, with its components – levels of functioning, predispositional patterns, interference mechanisms – forming types of behavior aimed at specific basic needs.

Социологическата парадигма за междучовешка съвместност не е кабинетна абстракция, нито схоластична съсредоточеност над самоцелни концепти, визиращи пребиваване на човеци в социалното пространство чрез откъснати от реалността конструкти за структури и правила. В хода на своето развитие социологията описва прехода на функциониране от изцяло биологичен тип към функциониране, подвластно на императиви, генерирани от пряката социална среда. И в този преход неизбежно е присъствието на широкия и ползотворен термин за *социалност*.

Социалността е качество, дефиниращо степените, до които индивидите от един и същ вид в конкретна популация са склонни да градят коопериращи общности, заети с общи задачи, в отговор на еволюционен натиск и в кръга на актуални адап-

тивни насочености (Crespi, 2001). Тя отразява способността за социално поведение – особено сред човешките същества – относно справяне с предизвикателствата на интензивния, сложен и безпределно разнообразен човешки социален живот (Carrithers, 2001). Явлението *социалност* описва съвместно постигане в общи *социални групи* на общи цели – чрез разпределение на труда в йерархично съгласувани статусни и ролеви позиции, с общи регулативни инструкции за поведение. Така дефинирани, социалните групи са *разновидности на социални системи*, специализирани във вариращата си способност да удовлетворяват базисни потребности на участниците (и косвено чрез тях – на извънгрупови общности) по начините, присъщи за съответния биологичен вид.

Социалност се наблюдава в множество таксономични подразделения. Проявява се сред безгръбначни животни – голям брой насекоми (мравки, пчели, оси) и сродни с тях термити, при някои паякообразни и скариди – както и при гръбначни животни (някои риби, влечуги, птици и бозайници – делфини, гризачи, кучета, котки и особено – примати) (Rubenstein, Abbot, 2017). В тази насока са данните за корелация на когнитивния капацитет, отразен чрез мозъчен размер и стойност на енцефализационния индекс с нивото на социализационния потенциал, в това число и с манипулативни (макиавелианистични) техники за справяне с трудна ситуация (Byrne, Bates, 2007; McGlynn, 2010) – в резултат на хиляди и милиони години еволюционно развитие.

Като комплексен продукт с еволюционен произход, *социалността* е свойство на живата материя и в хода на своето развитие демонстрира градиращи преходи в пълнотата на изява – от нива на *пресоциалност / субсоциалност* (подбор на партньор, грижи за потомство и понякога – съвместно живеене), през *разширена социалност* (групов лов и взаимопомощ) до *еусоциалност* (репродуктивно деление на труда, съпадащи поколения, съвместни грижи за потомство) – най-ярко изразени при мравки, пчели и термити (ясно обособени касти, разширено деление на труда и осезаеми морфологично-физиологични различия) (Rubenstein, Abbot, 2017).

Според преобладаващите становища *човеците не са еусоциални същества* – макар да са налице някои белези – например безбрачно безплодие (монаси и евнуси) и почти непреодолими социални бариери (робство и феодална йерархичност, кастите в Индия), нарастваща и стриктна професионална специализация (съсловност и образователно-квалификационен ценз).

Изразената *социалност* на човека (стимулирана с културално-цивилизационни способности) е обяснителната основа за *ролевото поведение* – като форма на социално присъствие и участие в огромен кръг съвместни дейности. Механизмите на съперничество и сътрудничество, както и добавъчните влияния от симбиозен тип моделират стереотипите на човешко поведение в почти всички междуличностови пространства – семейни и приятелски групи, служби и институции. В тази насока огромно е значението при човека на феномените на *кооперативност* за изграждане на социални взаимоотношения (Henrich, Muthukrishna, 2021), способни да еволюират паралелно с промените в културалната среда и съпътстващите морални кодекси (Boyd, Richerson, 2009).

Важно е да се посочи, че върху фундамента на биологично-филогенетично заложените механизми на *компетитивност-колаборативност* още от палеолитни времена бива надстроен и нов способ за постигане на конструктивна съвместност сред човешките социални общности. В рамките на *когнитивната революция* преди около 70 000 години се формират феномените на *споделени вярвания* (Харари, 2016) – или системи от взаимно договорена и приемана убеденост в съществуване на фиктивни реалности, предназначени да регламентират и контролират облика на интерперсонални отношения, насочени към постигане на общите задачи. Така възникналите *митове* – с религиозно съдържание (анимистични вярвания и култове, политеистичен пантеон), етно-демографски конструкти (родови и племенни общности), правила и порядки в социалните групи (лидерство, йерархия, вътрегрупова стратификация), регулиращи норми между социални групи (общии врагове и съюзници, обосновки на войни и грабителски придобивки), собственост над ресурси (храна, вода, сечива, територия, партньор) – стават база с хармонизиращ ефект над палеолитната общност. Може да се допуска, че подобни механизми са донякъде налице не само при хората, но и сред някои високоразвити бозайници (лъвове и слонове, делфини), и съвсем явно при приматите (шимпанзе, бонобо, павиани) (Barnard, 2004; de Waal, Suchak, 2010; Fleagle, 2013). Което е знак за плътна неразривност между пресоциалните и социални форми и фази в еволюционното развитие на живите организми. Защото знаем за преклонението на слоновете пред мъртви родственици и някои странни проявления при шимпанзета, загатващи за наличие на иначе необясними смътни прото-религиозни усещания, представи и ритуали.

С прехода към неолит след *аграрната революция* преди около 12 000 години системата на *споделени вярвания* се обогатява и прераства във фикцията *въображаем ред* – правни норми (табу повели, законници и кодекси, канони за етикет), власт-генериращи структури (държави и съответните монарси, потомствен и имуществен олигархият, администратори), институции за масово влияние (църкви с духовенство, месии и оракули, партии, клики, не-държавни форми на идейни сдружения), търговия и размяна (цени, пари и техните еквиваленти), социални бариери (съсловия, гилдии, землячество), както и свързаните с тях конструкти за неравенство-равенство (божествено право на владетеля, робство, касти, равноправие, човешки права), правоприлагащи институти (телохранители, стража, полиция, съд, прокуратура, пенитенциарни механизми).

С появата на *въображаемия ред* в човешките групи и общества става възможна появата на етика и морал, естетика и изкуства, космогонични модели и теории с теософски или с научен уклон, писменост и приложна математика, органи за масово осведомяване и посредничество. И чрез този виртуален конструкт се създават предпоставките за Великите географски открития, за Възраждането, Реформацията и Просвещението, за Научно-техническа революция – както и за Информационната революция и кампаниите по опазване на природната среда от опустошение.

Ала „тъмната страна“ на този *въображаем ред* посочва генезата на насилничество и на експлоатация, на зловещите персонажи на Калигула, Атила, Чингис хан

и Тамерлан, на Светата инквизиция, гнусното робовладение, геноцидните войни, расовата омраза, дискриминацията по етнос и по пол, безчовечния нацизъм, а също и на плеяда микро-събития в текущото ежедневие, способни да омърсят и отровят добруването на обикновения човек.

Виртуалните реалности на *споделените вярвания и въображаемия ред* – независимо от негативните си страни, са единственият инструмент за регулиране в големи човешки общности – защото в маломерните групи на пещерните хора те са излишни, ала в общества със стотици и хиляди пряко несвързани индивиди без тези въобразени конструкти продуктивните съвместни начинания са неосъществими. Те осигуряват *специализация на функции* с разделение на труда и поява на професии, както и на безчет нови пътеки на личностна реализация. А появата им носи следите на предчовешката и ранно-човешката филогенеза. Но не съвсем – защото на мравките, пчелите и термитите адвокати и поети не са нужни. И с настъпване на *историческата фаза* на човечеството чрез такива въобразени конструкти се изграждат социалните структури и правила – което полага началото на *потребност от социология* – като подход за формиране и описание на социалната реалност, в която човекът присъства и действа без нужда да се отделя внимание на неговата индивидуална и неповторима самобитност.

Социологическият модел на човешкото поведение е основна прицелна точка за апарата на теоретичната мисъл в пространната важна наука *социология*. Постепенно – епоха след епоха, навлиза представата за Човека като носител на социални свързаности, с които се извезва пъстра картина на човешки групи, общности и цивилизации. Човешкото поведение, с обуславящите го психологични механизми, е лепилото, което приобщава човеците помежду им – да обединяват дейностите си, за да постигнат функциониране на обществата, с присъщите техни институции (Croteau, Hoynes, 2018), а социалната реалност да допълва с важни щрихи облика на човешките същества в безкрайно сложните, съгласувани или противоречиви, а понякога и непредсказуеми техни взаимоотношения. Такава е ролята на науката *социология* – да дава описание и обяснение на пребиваването на човека в общността. А това не винаги е лесно – особено днес, когато вече различието между палеолитната пасторалност, в която е възникнал преживелищният ни свят, и високо урбанизираната съвременна среда става непомерно и нерядко непоносимо голямо.

Знаем – *социологията* е систематично критично изследване на обществото, откриващо „общото в частното“ – или мощта на обществото да формира нашия живот, като поне четири са ползите от социологическата перспектива за човека – тя проверява възприемането ни за света и помага да разграничим факти от фантазии; снабдява контактите с възможности и пречки, които съпътстват нашия живот; окуражава просоциалната активност и разширява нашите разбирания за разнообразието на социалния свят наоколо и по света (Macionis, Plummer, 2008).

Науката социология се занимава (Giddens, 2009) „с човешкия живот, социалните групи, целите общества и света на човеците в неговата цялост“, ... „а социологическото въображение (Mills, 1970 – по Giddens, 2009) изисква ...да се отделяме... от

познатите рутини на ежедневиия живот, за да ги погледнем отново". И освен това (Григорян, 2019) социологията дава достъп до осмисляне на историческия процес и неговите причини – защото „социалните ситуации зависят от специфични исторически ситуации” – и по тази причина закономерностите в еволюирането на хората и човешките общности получават социологическа интерпретация. *Социологическата перспектива* (Croteau, Hoynes, 2018) „е начин на разглеждане на света, който се фокусира върху взаимоотношенията на индивидите с по-големите сили в обществото”. Тя е (Macionis, Plummer, 2008) „...форма на съзнание, която предизвиква познатите разбирания за себе си и за другите... [за да] можем критично да оценим истинността на общоприети предположения... позволява ни да оценим както възможностите, така и ограниченията, които характеризират живота ни ... [и] дава възможност да бъдем активни участници в нашето общество...”

Относително млада наука е *социологията*, но предвестниците за нейната поява са много ранни. Извори на *прото-социологическа мисъл* (Фотев, 1993а) откриваме още по времената на древен Египет в *зооморфно-тотемните образи*, легитимиращи държавния строй и социалната йерархия и обясняващи социалните колизии при сриг на институционални механизми. А през това време в съседна Месопотамия *епосът на Гилгамеш* свързва божественото с човешкото при тълкуване на социалните явления. Пак там Хамурапи, шестият цар на великия Вавилон, създава прословутия *сборник с 282 закона*, регламентиращи социалните порядки и норми, а също и на санкциите – в съответствие със социалния статус на извършителя. В далечния древен Китай се утвърждава учението на Лаоцзъ / Даодъцзин – *даоизъм*, за повсеместната хармония и практики за нейното поддържане, а по-късно и на Кунфуцзъ / Конфуций в трактата „Луннью”, чрез който *конфуцианството* предлага широка палитра от правила, наставляващи социализация в рамките на изначално зададен и неоспорим обществен ред. Кое то предизвиква протеста на Моцзъ и на последващи китайски мъдреци – Шан Ян и Хан Фей, настояващи за коригиране на социалните неправди с човешка намеса чрез понятни, безпристрастни и честни закони. А в древна Индия, с нейния строг до свирепост кастов строй, писанията на *Ригведа* и на другите ведически текстове отправят послания за *разумен аскетизъм* пред житейските несгоди в недостъпната за корекции социална система. Учението *будизъм* на Сидхарта Гаутама проповядва стремеж към нирвана, в отклик на социалните несгоди – но и скептичност спрямо *неравенството на кастовите устои*. Изводими от божествената *воля на Яхве* са древноеврейските разбирания за социален порядък – каквито са посочените в старозаветните книги на *Левит* повели, а и прословутите *десет Божи заповеди* – съобщени на Мойсей, за да се спазват в юдейския свят.

Хезиод (Hesiod), дал начало на древногръцката социологическа мисъл (Фотев, 1993а) и съвременник на Омир (Homer), в трактатите „Теогония” и „Дела и дни” рационализира сюжети от митологията за изобразяване на логиката и правилата на социалния живот, противопоставящ *изтерзания народ на царете-дароядци*. Впрочем и Омир в „Илиада” описва стратификацията в античното общество и статусния облик на античните херои. Впоследствие Хераклит (Heraclitus) призовава *Логоса* да отстра-

нява социалните уродства. Демокрит (Democritus) е първият, който сочи, че *човешкото общество възниква по естествен път*. Гигантът на древна Гърция Платон (Plato) в бележитото си произведение „Държавата“ създава *модела на идеално общество* с ясни структури, дефинирани социални роли и справедливи взаимоотношения. Аристотел (Aristotle) – критичен към идеализма на Платон, описва в „Политика“ и „Никомахова етика“ реалиите сред робовладелската общност, клейми неравенството, посочва разликата между човек и гражданин и дефинира постигане на „крайната цел“ телос като знак за успешна социална адаптация. Ала в последвалата епоха на Рим, с изключение на „описателна социология и сравнителна етнология на Цезар и Тацит“ (Barnes, по Фотев, 1993а), други бележити имена няма – освен всеобхватния *законов диктат*, определящ в социума поведенческите валентности на римските граждани – но без да обсъжда причините за дисхармоничност в правилата на обществения ред – и без да внася предложения за по-справедливи социални взаимоотношения.

Идва редът на суровото Средновековие, изцяло подвластно на *трите световни религии* (християнство, ислям и будизъм), разглеждащо в *есхатологичен контекст* субективния мир на човека посредством света на общества и монархии, с присъщите конфликти и дилеми. Теологичната дисекция на Средновековието, както е постигната от Свети Августин (Augustinus Hippoensis), Тома Аквински (Thomas Aquinas) и Данте (Dante Alighieri), е различна от гениалните прозрения на Ибн Халдун (Ibn Khaldun) – арабски философ и мъдрец от Тунис през XIV век, основателно приет за основоположник на научната социология (Фотев, 1993а; Johnson, 2008). Ибн Халдун – подобно на Аристотел, с неговата теза за човека като „политическо животно“ – във „Въведение в историята“ (Муккадима / Пролегомена) постулира човека като продукт на обществото и деен участник в социалните и държавни процеси. Неговият възглед например – че „примитивността е корен на градовете и цивилизоваността, и ги предшества – защото първото искане на човека е към необходимото“ (Фотев, 1993а), е явно неразбираем и непосилен за теологично обвързаните философи, извеждащи човешкото поведение от Божиите разпоредби. Ще добавим и китайския историк от XIV век Дуанлин (Ma Duanlin) с идеята му за значението на социалната динамика спрямо хода на историческия процес, сътворен от житейските траектории на безчет индивиди – които с покорна анонимност крепят и обслужват благоденствието на привилегирания елит и непоклатимата абсолютна власт на имперските институции.

Възникването на науката социология в XIX – XX век има своите предвестници, както и преки икономически и политически предпоставки. И този дебют на класическата социология е обстойно описван от множество автори (Znaniecki, 1965; Smelser, Warner, 1974; Фотев, 1993а,б; Johnson, 2008; Delanty, 2009; Giddens, 2009; Ritzer, 2010; Hughes, Kroehler, 2011; Croteau, Hoynes 2018; Macionis, 2018). Повишеното внимание към обществения живот и теориите за устройство на социалния ред започват още в XVII – XVIII век със *зараждането на буржоазно общество* в Европа – с идеята за държавата и националното общество на Макиавели (Niccolò Machiavelli), и социалната механика в обществения живот на Хобс (Thomas Hobbes), с неговия „Левиатан“; на Джанбатиста Вико (Giambattista Vico), с тезата за циклична структура на историята

– а още и с плеяда мислители, философи и политици от епохата на Просвещението. Тук срещаме имената на Монтезкьо (Charles-Louis de Montesquieu), с призивите за тържество на разума, законност и свобода чрез разделение на властите; на Русо (Jean-Jacques Rousseau), с прочутия „Обществен договор“ и идеята, че обществото е човешко творение; на Сен-Симон (Henri de Saint-Simon), с неговата „Социална физиология“ и важното прозрение за обществено-историческа потребност от индустриализъм. Посочваме още и Адам Смит (Adam Smith) – един от първосъздателите на *политическата икономия* и автор на прочутата книга „Богатството на народите“, анализираща труда, пазара и стойността, естеството на парите и капитала – и оттам същината на обществото, основано от капиталистическа икономическа система – предопределяща *детерминизъм* спрямо предела на функциониране на отделния човек. Важни са също и идеите на бележития философ Имануел Кант (Immanuel Kant), който с фундаменталните си философски „Критики“ (на чистия разум, на практическия разум и на способността за съждение) формулира основа на научната и философска мисъл през следващия век с *вярата в човека, разума, свободата и моралността на обществото*, откриващо път на човешките способности чрез еманципаторна визия за социална теория, основана на космополитен дух и критика на догматизма (Delanty, 2009). А според Хегел (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) държавата е по-висша форма на общество, отколкото цивилното общество и има задачата да компенсира неговите недъзи (Delanty, 2009).

Прави впечатление, че си позволяваме тук повече внимание към преднаучния стадий на социологичната наука. За да е ясно, че открай време хората са приемали човешкото същество в свързаност с общността (а не живеещо „в себе си и чрез себе си“) – в среда, наситена с насилие и колизии, в свят на клокочеши страсти, изкушения, враждебност, борби и несъвместимости.

А сега да преминем към зараждането и разцвета на *класическата социология* – появила се след улесняващото влияние на Великата френска революция и Индустриалната революция в Англия и Холандия. Политическите, технологичните и икономически промени във Франция и Западна Европа водят до забележимо ново явление в обществения живот – *бюрократизация на институции и обществени порядки* (с разделяне на труда, пирамидна йерархия на авторитети и отговорност, имперсоналност на властта и писмени правила) (Weber, по Croteau, Hoynes, 2018), като част от тези белези впрочем са били донякъде налице и при предходни социални системи. Тази засилена роля на бюрократизацията в буржоазното общество увеличава потребностите от социологически анализ на случващото се и катализира появата на социологическата наука – за да описва социалните събития и да съдейства за управление на социалните процеси.

Основоположниците на *класическата социология* и техният принос са с изчерпателност описани във вече посочените източници, както и в огромен брой публикации. Голям е броят на допринеслите за развитието на социологическите знания – и сред множеството бележити учени се открояват няколко особено значими имена (Фотев, 1993b).

Терминът „социология“ е споменат от френския общественик Сиейес (Emmanuel-Joseph Sieyès) и е въведен за пръв път в 1838 г. от френския философ Огюст Конт (Auguste Comte) за обозначаване на тази нова наука, отразяваща представата му за „трите стадия в развитието на обществото: теологичен, метафизичен и позитивистичен – в последния от които става научното изследване на социалните явления. Негова е идеята за *социална статика и динамика*.

Карл Маркс (Karl Marx) анализира европейската индустриализация и секуляризация и в противопоставяне на позитивизма на Конт подчертава *класовото разслоение* на обществото, с изводимата от това *класова борба* – в рамките на диалектичния и исторически материализъм.

Хърбърт Спенсър (Herbert Spencer) описва обществото като *система* от взаимозависими съставки – и прилага еволюционната теория на Дарвин спрямо историческото развитие. От него са идеите на *социалния Дарвинизъм* и определението „оцеляване на най-приспособените“.

Емил Дюркхаим (Emile Durkheim) отделя внимание на *социалната солидарност*, като я дели на механична и органична солидарност – и препоръчва основен обект на социологията да са *социалните факти* – като явления, необясними с биологични и психологични термини.

Макс Вебер (Max Weber) счита мотивацията, ценностите, вярванията и нагласите, които определят човешкото поведение, като критично важни за социологичното изследване – и внася термина *разбиране* (Verstehen) като ключов за оценка на *субективността* в социалния обект.

Неоспоримо е значението и на *американската социология* – представена най-вече като *Чикагска школа* на Университета в Чикаго, а сетне и на *школите в университетите Харвард, Колумбия и в Беркли, Калифорния*, със значим принос на своите изследователи в развитието на социологията (Du Bois, Lester Ward, William Graham Sumner, Jane Addams, Ellen Gates Starr), а и на много други, за които липсва възможност да бъдат коментирани тук.

Бурното развитие на *съвременната социология* предлага изобилие от имена и възгледи и накратко ще посочим тук само основните теоретични направления, с най-характерните техни черти – които често са припокриващи се, и са обкръжени от рояк по-малки „дъщерни“ теории.

Счита се (Hughes, Kroehler, 2011), че *главни перспективи* в развитието на социологията са четири основни теоретични съвкупности (модели за обяснение) на социалните явления.

Структурално-функционалистка перспектива (Auguste Comte, Emile Durkheim, Herbert Spencer, Talcott Parsons, Kingsley Davis, Wilbert E. Moore, Robert Merton) – която интерпретира структуралните характеристики (*функции и дисфункции*) и ги дели на *манифестни и латентни*. Според това направление от по-голямата част от членовете в обществото се очаква да постигат и споделят в *консенсус основните вярвания и ценности* на съответното общество.

Перспектива на конфликтите (Karl Marx, Lester Ward, Jane Addams, Harriet Martineau, Du Bois, Charles Wright Mills) – която представя социалната структура и социалните конфликти като *продукти на текущи или на минали антагонизми в различни насоки* – поради себичност на индивидите и принудата на обществото да функционира при персистиращ недостиг на ресурси. Тези конфликти са *на ниво социални групи*, а не по междуличностни причини.

Символно-интеракционистична перспектива (Max Weber, Georg Simmel, George Herbert Mead, Herbert Blumer, Erving Goffman, Charles Cooley) – която счита като основа на обществото уменията на човека да *общува със себеподобните чрез символи* – и да определя отношението си към социални обекти и явления според тези символи. По този начин обществото се обозначава като *конструирана реалност*, съставена от множество *виртуални концепти и представи*.

Комплексна перспектива – която съпоставя предимствата и недостатъците на всяко от посочените теоретични направления и *предлага комбиниран подход* към изследваните явления. Напоследък се приема за полезен инструмент за оценка на човешкото социално поведение. Тук се причисляват множество съвременни социологични възгледи, концепции и теории. Разумният *еклектизъм в модерната социология* дава добри резултати и среща одобрителен прием.

Разнообразни са класификациите на социологическите теоретични модели. Една от тях (Macionis, 2018) предлага следното разпределение:

Позитивистка социология – прилага внимателно операционализирани параметри, за да бъдат изследванията надеждни и валидни; наблюдава връзки между параметрите и установява причини и следствия; разглежда обективната реалност „отдалече“; предпочита количествените данни; удачно прилагана е в лабораторна среда и призовава за обективност и безпристрастност. Родствена е в общи линии със структурно-функционалната теория.

Интерпретативна социология – съсредоточена е върху смисъла, който хората придават на поведението; разглежда реалността като човешко творение в хода на ежедневието; проявява предпочитание към данните за качество; добре приложима е в естествени условия. Изводима е от символно-интеракционистичната теория.

Критична социология – използва изследванията за предизвикване на социална промяна; насочена е към морални и политически теми; фокусира се към неравенствата; отхвърля всички принципи за обективност заради убеждение, че всички изследвания са политически обвързани. Пряко свързана е с теориите за социалните конфликти.

Освен това, социологията се дели на *микросоциология* – описваща какво хората мислят, казват и правят във всеки момент от ежедневието си живот, и на *макросоциология* – изследваща мащабни по размери и дългосрочни по време социални процеси при организации, институции и многобройни други социални структури (Hughes, Kroehler, 2011).

Социологията е наука с изключително широко поле на изследователски интереси и зони на полезно практическо приложение. Обекти на социологическо внима-

ние са цялото общество и всичките социални структури, явления и проблеми. Многобройни са описанията на областите на социологически анализ с вариращи схеми на подредба (Buckley, 1967; Smelser, Warner, 1974; Ошавков, 1983; Johnson, 2008; Delanty, 2009; Ferrante, 2009; Ritzer, 2010; Hughes, Kroehler, 2011; Croteau, Hoynes, 2018; Macionis, Plummer, 2008; Macionis, 2018). Ето как са групирани например „териториите“ на социологичен разбор (Macionis, 2018).

- 1) *Базисни съставки на социалния живот* – социализация, култура, общество, социални групи и организации, социални интеракции в ежедневието, сексуалност в социален аспект и девиантно поведение в социалната общност.
- 2) *Социално неравенство* – социална стратификация, социални класи, глобални аспекти на социалната стратификация, стратификация по полов признак, по раси и етничност, стареене и особености на възрастните хора.
- 3) *Социални институции* – икономика, работа и професионален труд, политика, форми и нива на управление, семейството като структура и отношения, религии и вярвания, обучение и образование, здраве и медицинско обслужване на населението.
- 4) *Социална промяна* – популация, урбанизация и околна среда; колективно поведение и социални движения; социално развитие в традиционните, модерните и постмодерни общества.

В тези направления на социологичното внимание са включени поредица важни явления и болезнени проблеми от ежедневието – бедност и експлоатация, дискриминация, сегрегация и расизъм, субкултура и контракултура, тероризъм, касти и класи, институционализъм, стигма и дискултурация – както и много други социални феномени и причини за конфликти. И всяка от посочените области на социологичен интерес е обвързана до високо интердисциплинарно ниво с много други области на човешкото познание. Защото човешкото общество, със системната си същност (Luhmann, 1996), макар с варираща степен на „системност“ (Buckley, 1967), има здрави биологични корени (Тарасов, 1981; Lawrence, Zittel-Palamara, 2002) и несъмнена еволюционна предистория (Lopreato, 2001; Sanderson, 2001), а социалните факти са съставки на адаптивните процеси, оформящи човешките цивилизации (Hedstrom, Bearman, 2009; Калайков, 1981).

Ала покрай дескриптивно-тълкувателската функция на социологичната наука, ключово важна е нейната роля за изграждане на *представа за човешкото поведение* – вече като *социално поведение* – в значим брой социални ситуации, по неотменими и абсолютно обективни причини – с което, както вече отбелязахме, поведенческите изяви на човека в *социалното пространство* добиват специфични и обосновани в прагматичен аспект свойства. Инструмент за прибавяне на социологията в арсенала от обяснителни методи спрямо поведенческите изяви е концепцията за *социална роля* – като основно понятие сред теоретичните постулати на *Ролевата теория*, чрез която се създава особено полезен модел за интерпретация на поведенческите феномени в кръга на широк набор от взаимоотношения между индивиди – когато обстоятелства налагат това. Два типа са *поводите за функциониране в режим на социални*

роли: 1) когато се налага поведението да е съответно на правилата и очакванията в социалната среда, а индивидуалните особености на личността *допълват и подсилват* такова съответствие; 2) когато се налага поведението да бъде съвместимо с изискванията и с очакванията на социалното обкръжение, обаче индивидуалните особености на личността са *неизвестни или без значение* при реализиране на социалната задача. Впоследствие ще разгледаме по-обстойно тези варианти и смисъла на съществуването им .

Идеята за *роля* и свързаната с нея идея за *статус* е публикувана за пръв път в 1957 г. от американския социолог Роберт Мъртън (Robert Merton) и е разработвана от антрополога Ралф Линтън (Ralph Linton) (Johnson, 2008). Впоследствие броят на публикациите и монографиите в тази област нараства неимоверно много – в рамки на общи ръководства (Smelser, Warner, 1974; Znaniecki, 1965; Wallace, Wolf, 1995; Ferrante, 2009; Ritzer, 2010; Hughes, Kroehler, 2011; Croteau, Hoynes, 2018; Macionis, 2018) или в специализирани монографии (Biddle, 1979; Knowles, 1982; Bailey, Yost, 2000; Turner, 2001; Hindin, 2007; Schriver, 2015; van Wormer, Besthorn, 2017) или в публикации, съсредоточени към отделни аспекти в ролевата концепция (Goffman, 1959; Biddle, 1986; Athay, Darley, 1982; Vail, 2007; Franks, 2007; Dandaneau, 2007b; Schmitt, 2008; Elster, 2009; Podolny, Lynn, 2009; Brandle, 2011; Gray, 2013). Въпреки нюансите в представите за социални роли и някои смислови разногласия, в дефинициите на това понятие различията от същностен тип не са с фатални размери. Ето някои от най-важните термини в Ролевата теория.

Терминът статус посочва позиция, заемана от индивида в група или в общество.

Определенията за *статус* са с аморфни граници и твърде нееднозначно влаган смисъл в посветените на това понятие коментари, и даже прилаганите названия са различни. Едно от тях – *идентитет* – води началото си като подход при обсъждане на самосъзнание (self-awareness) и лична идентификация (personal identification) (Erikson, 1956; 1968 – по Biddle, 1979) или способ за ситуиране на себе си сред социалните взаимоотношения (Gross, Stone, 1964; Stone, 1962 – по Biddle, 1979), или гаранция за значимост на индивида в обществото (Klapp, 1969; Stein, Vidich, White, 1960 – по Biddle, 1979). Или, в най-широк смисъл, идентичността обхваща „всички неща, които човек може легитимно и надеждно да каже за себе си – [своя] статус, ... име, ... личност, ... минал живот [и] всеки ...задоволителен отговор на въпроса Кой съм аз / Кой си ти?“ (Klapp, 1969 – по Biddle, 1979)“. Съществува обаче (Biddle, 1979) и по-ограничена употреба на термина *идентитет*, който се отнася до акт на етикетирание. Постигане на *идентитет* – като същностен дял от *Теорията за социалния идентитет* (Carter, 2007) – е неотменимо условие за определяне на социалното функциониране на индивида. Обособени са *три разновидности на идентитет* – (Burke, 2004 – по Carter, 2007): 1) *ролеви идентитет* (споделени и идиосинкратични значения – като основа на междуличностови спогодби); 2) *социален идентитет* (комплекси от маркери за разграничаване на групови характеристики) и 3) *личностов идентитет* (субективни оценки за усет за индивидуалност). И чрез техния облик и съчетания се отчита вли-

янието на социалните структури над идентичност и поведение, над подреждания на ролеви идентичности в йерархии на значимости (Stryker, 1980 – по Carter, 2007), както и влиянието на „вътрешната динамика на Аза“ над поведението на индивидите (Burke, Cast, 1997; Burke, Stets, 1999 – по Carter, 2007).

Друго определение в тази област е *позиция* – като обозначение за идентичност при две и повече лица, предполагаемо споделящи една или повече явни характеристики (Biddle, 1979), но все пак концептът за *позиция* е по-ограничаващ от този за *идентитет* (Biddle, 1979). Социалната позиция означава позицията на индивида или групата в система на социални отношения, която включва отчасти място в комплекси на отношения на интереси и отчасти място при социалните властови отношения (Farkas, 2022; 2023) – като представата за *позиция* неизменно се отнася до класификации на идентичности, в които хората могат да бъдат включени. В този аспект (Biddle, 1979) „социалната позиция е разпознаваема; позицията на членство е тайнствена; аналитичната позиция е призната от социалните учени, а структурната позиция е тази, която е обусловена от социалната структура“. С което позицията (или идентичността) се ситуира като обозначител на социални структури, с присъщите процеси (Park, 1926), формиращи „социалния метаболизъм“ – доколкото прирастът на населението например не е само математически факт, а е съвкупност от сложни феномени, извиращи от динамиката на междучовешките взаимоотношения.

Терминът *статус* (от латинската дума за състояние на нещата при човека – както са по закон и според обществените правила) (Kantzara, 2007) – обозначава локализация и позиция на индивида в общество, група или социален слой, според йерархията на почит и престиж. Почти синонимни са двете определения – докато концептът *позиция* посочва ролята на разпределение на права и задължения, на имунитет и привилегии, начин на живот и стереотип на консумация, концептът за *статус* акцентуира процеса по придобиване и разполагане в социалната йерархия (Kantzara, 2007). Още с първоначалното въвеждане на термина от Ралф Линтон (Ralph Linton) в 1936 г. е посочено, че „статусът е позиция в конкретна схема“, отбелязваща (Zelditch, 1968 – по Kantzara, 2007) нивото на престиж и уважение, а също (в по-слаба степен) и на благополучие и власт – или „количеството почете или липсата им“ (Weber, 1974 – по Kantzara, 2007). Приема се (Bates, 1956), че „позиция (или статус)...е знак за локализация в социална структура, свързан с набор от норми (права и задължения) и добавка на конкретно [ниво] на престиж“. Разделянето на *приписан статус* (според обективни дадености – възраст, етнос, пол) от *придобит статус* (в резултат на положени лични усилия – образование, приходи) (Linton, 1936 – по Kantzara, 2007) – въпреки всички неясноти и трудности (Foladare, 1969) – води до едновременното наличие на множество статуси (или *status set*) при един и същ индивид (например съпруг, баща, работник, член на клуб) – ала от тях в даден момент само един е водещ, и се определя като *master status*.

Социалният *статус*, дефиниран във връзка с ролята, е *позиция в социална система, към която се прилагат конкретни права и задължения, с определени очаквания или норми* (Parsons, 1951; 1964 – по Farkas, 2022) – относно роли, съставени от тях. Пред-

почитаното понастоящем в тази насока понятие е *социален статус* (Croteau, Hoynes, 2018; Macionis, 2018).

Терминът *роля* посочва поведение в рамките на конкретен статус, според нормите в социалната структура и очакванията на околните в конкретната социална ситуация.

Определенията за *роля* също отразяват аморфните граници на това понятие. Посочват се (Biddle, 1979) редица дефиниции: „позиция, диференцирана според дадена социална структура“ (на Levy, 1952); „какво прави актьорът в отношенията с другите“ (на Parsons, 1951); „вътрешно последователна съвкупност от условни реакции“ (на Cottrell, 1942); „интегрирана или свързана подгрупа от социални норми“ (на Bates, 1956); „общата сума на културални модели, свързани с определен статус... и по този начин включва нагласи и ценности, и поведението, приписвани от обществото на всеки / всички лица, заемащи този статус“ (на Linton, 1945). Освен това ролите се свеждат до: „някакъв специфичен външен проблем или ... специална група други хора“ (на Thibaut, Kelley, 1959); „какво правят хората ... като заемащи длъжността“ (на Newcomb, 1950); „какво прави актьорът ... разгледано в контекста на функционалното му значение“ (на Parsons, 1951) и „допълващи се очаквания относно ... другите, с които [се] взаимодейства“ (на Parsons, Shils, 1951) – или дори „дейности, които в комбинация произвеждат организационен резултат“ (на Katz, Kahn, 1966) (Biddle, 1979). И като цяло, посочва се (Neiman, Hughes, 1951 – по Biddle, 1979), че „концептът за *роля* е представен по твърде неясен, мъглив и не-дефинитивен начин“.

Отбелязано е (Linton, 1936 – по Turner, 2001), че „ролята е динамичен аспект на статуса и всеки статус в обществото разполага с прикрепена *роля*, и всяка *роля* е свързана с... [някакъв] статус“, при което статусът е очакван набор от права и задължения относно бъдещи роли и това формулира ролите (Newcomb, 1950; Dahrendorf, 1973 – по Turner, 2001) като *задължително* или *незадължително* поведение, или *забранено* поведение за лица, заемащи специфични позиции в социалните структури. С което ролите се възприемат (Merton, 1957; Gross, Mason, MacEachern, 1958 – по Turner, 2001) като „...огнища на често противоречиви очаквания [спрямо] различните променящи се роли, с които си взаимодействат“, а статусът (или позицията) предхожда *ролята*, *наложена на индивида* в известен смисъл (Turner, 2001). И в крайна сметка (Biddle, 1979) е ясно, че концептът за роли се отнася до поведения, характерни за индивида в конкретен контекст, и се свежда до взаимодействия въз основа на правила и очаквания в съответна ситуация. С което се посочват четири атрибута на ролева изява – отговорност за функции, позволения, активности и протоколи (Zambonelli et al., 2003 – по Masolo et al., 2004), в три направления (Loudfoot, 1972 – по Masolo et al., 2004) – *ролята* като *сбор от права и задължения*, като *форма на проява* и като *очакван стереотип на поведение* – съответно на социални задачи и правила (Tuomela, 1995 – по Masolo et al., 2004) – в свързаност с присъщия статус (Searle, 1995 – по Masolo et al., 2004). И в такъв аспект ролите са динамични „свойства“, с релационна и контекст-изводима природа – в метафизичен, в когнитивен и лингвистичен план (Masolo et al., 2004). Приема се понастоящем (Hughes, Kroehler, 2011),

че статусът съдържа културално формирани права и задължения, а те са наричани *роля* от социолозите, като често *правата на една роля са задължения на друга роля* (Goffman, 1961 – по Hughes, Kroehler, 2011) – защото множество роли се предполагат взаимно. И всъщност (Franks, 2007) „социалните структури се състоят от роли или части на представяне, които осигуряват средства за организиране на себе си и на социалните отношения”.

Терминът *роля* (от старофренски *rolle* и латинската дума *rotulus* за свитък), заимстван от театралните практики, е обект на интерпретиране от няколко изходни позиции (Biddle, 1986) – 1) *Функционална ролева теория* (ролите като споделени социални норми за конкретна социална позиция); 2) *Символно-интеракционна ролева теория* (ролите като резултати от индивидуална интерпретация на поведенчески отговори); 3) *Структурална ролева теория* (ролите като изява на влиянието на обществото, а не на индивида); 4) *Организационна ролева теория* (развитие на ролите в организации); 5) *Когнитивна ролева теория* (ролите като връзка между експектации и поведение) – което е основа за ролева игра като поведенчески коректор (Moreno, 1934/2018).

Интеракционалният подход обособява четири вида роли (Turner, 2001): 1) *базисни роли* (според пол, възраст, социална класа); 2) *позиционни / статусни роли* (според заемани позиции в организации и официални групи – например професии, семейство); 3) *функционални групови роли* (неформални спонтанни модели на поведение в групова среда – например последовател и лидер, съветник, посредник); 4) *ценностни роли* (спонтанно възникнали, но свързани със силно изявени положителни или отрицателни характеристики – например герой, светец, злодей). А от функционална гледна точка ролите се свеждат до разделение на труда, с оглед на съвместна цел – чрез разграничаване на умения и диференциация според разнообразие и несъвместимости.

Терминът *норми* посочва регламенти за реализиране на роли в социални ситуации, в рамките на присъщия статус и според съответните културални практики.

Определенията за *норми* са многобройни и нееднозначни. Приема се (Sunstein, 1996), че „поведението е широко разпространена функция на нормите; че [те] обясняват много очевидни странности или аномалии в човешкото поведение; че промените [им]... може да са най-добрият начин за подобряване на социалното благосъстояние...”. И взаимоотношенията на *норми с роли* са взаимно предполагащи се (Sunstein, 1996) – „социалните норми определят социалния смисъл на социалната дейност ... но [те] могат да са артефакт на [този] социален смисъл ... социалните норми могат да са продукти на социални роли ... [и разбира се] ролите нямат съдържание извън социалните норми ... [защото] нормите изразяват отношения [спрямо ролевите прояви]”.

Посочва се (Dandaneau, 2007a), че „нормите са неформални правила, [които] ръководят социалните взаимодействия”; че (Gross, Vostroknutov, 2022) „нормите предписват как да [бъдат] вземани решения в социални ситуации и приемат ключова роля в поддържането на съвместните взаимоотношения и координиране на колек-

тивните начинания”. Подчертава се (Lapinski, Rimal, 2005), че „човешкото поведение се определя от възприятия за [неговата] приемливост и затова (Kincaid, 2004 – по Lapinski, Rimal, 2005) „...нормите са социални явления и те пропагират сред членове на групата чрез комуникации”, и (Chung, Rimal, 2016) „...за разлика от кодифицираните закони, социалните норми са неписани правила за поведение, които са социално уговорени и са разбираани в социално взаимодействие”. Което означава (Bicchieri, 2006 – по Dandaneau, 2007a), че „нормите са правила, чрез които живеем...[и] са нишките, сплитаци социалната тъкан”, и са основа „за граматиката на социалните взаимоотношения” (Bicchieri et al., 2018). Посочва се още (Young, 2007), че „социалните норми са обичайните правила на поведение, които координират нашите взаимоотношения с другите”, както и (Nyborg et al., 2016), че „дефинираме социалните норми като преобладаващ поведенчески модел в групата, подкрепен от споделено разбиране за приемливи действия и поддържан чрез социални взаимодействия в тази група”. Което означава (Legros, Cislighi, 2020), че „нормата е широко споделено очакване за действие ... [което] може да е пасивно, както при очаквания за обичайно или одобрено действие, или активно, както е за наложените очаквания ... и според повечето теории за нормите като индивидуални конструкти [те са посочени] като вярвания на индивида за онова, което е общоприето...[а според] теориите за нормите като колективни конструкти [те са] институционализираните обществени правила ... като част от културалния етос ...или поведенчески модели, наблюдавани в групи и в общества”. Ала на индивидуално ниво (Bell, Cox, 2015) възприемане на обичаи и одобрения са нормативни феномени, но не са норми сами по себе си – макар (по подобие на нормите) да са подвластни на процеси на *социализация, акултурация и структурална ритуализация* (Legros, Cislighi, 2020).

Следва да се отбележи, че невинаги концептът за *норми* се разграничава от понятието за *експектации* (Biddle, 1979) и феномените от двата типа се разглеждат в границите на широката представа за *очаквания* спрямо ролевото реализиране на индивида. Налице са обаче указания за различията между двете понятия (Manaher, 2023). *Нормата* е модел за типично поведение сред социална група или култура, тя е стандарт за поведение в конкретното общество и е общоприет регламент чрез езикови средства. *Експектацията* е вяра / убеждение за това, което се очаква да се случи в бъдеще или каквото желаем да се случи; тя описва очаквания или предсказван изход от конкретна ситуация и е основана на специфични правила, относими за конкретен контекст, като интерпретацията и употребата на тези социални указания е силно повлияна от *културални, индивидуални и контекстуални фактори*, както и от *непредвидими / кризисни обстоятелства*. Все пак (Bell, Cox, 2015) отликите между двете понятия не са непреодолими, „защото нормата е широко споделяна експектация за дейност” и „експлицитно заявление или имплицитна нагласа спрямо някои видове социални прояви” с *просоциална значимост* (устойчив брак или грижи за деца) или с *негативни последици* (някои ограничения по здравни или козметични причини), или без *сериозни социални намеси* (модни тенденции, стил на празнуване, хранителни навици).

Понятието за норма не е монолитно (Hawkins et al., 2019) – посочват се: 1) *де-скриптивни норми* (указания за спазване на преобладаващи правила в общността); 2) *прескриптивни норми* (морални повели за правомерност и порядъчност с постулиране на вина и преход към санкции) и 3) *конвенции* (договорени експликации за двупосочно координирани очаквания). Освен това (Chung, Rimal, 2016) нормите се делят на *описателни* и *забранителни*, както и на *възприемани*, *колективни* и *субективни* – според изходната точка на разглеждане.

Терминът експектации посочва очаквания и нагласи спрямо реализиране на роли в социални ситуации, според присъщия статус и съответните културални практики.

Определенията за *експектации* са изводими от идеята за наличие на очаквания за облик на ролево представяне на индивида в рамките на неговия статус, според актуалната конкретика на социалните обстоятелства и ограничаващите параметри на моментната социална среда. И се посочва (Biddle, 1979), че „...експектатията е изявление относно характеристики на едно или на повече лица ... [и] включва употребата на символи, ... засяга човешки същества ... отнася се до човешки качества ... [и] изразява някаква реакция към тези качества ... [без да е] неутрална, [тя] обявява, одобрява и оценява човешки характеристики”. Експектатията се свежда (Biddle, 1979) до „хипотетичен конструктор, който отчита и предвижда поведение”. И бива дефинирана (според теоретичната ориентация) по различен начин – психологът твърди, че подобие то в представяне е заради подобни мотиви, за антрополога е налице споделяне на символична култура, а според социолога се касае за общо дефиниране на ситуацията – докато ролеви теоретик съобщава за споделени очаквания за собственото поведение и това на другите.

Би следвало (Morgan, 2007) експектациите, като изяви на *очаквания*, да са разграничени от *стремежите*, защото се отнасят до реалистични оценки, а не до идеалистични цели – макар и двете понятия да са „стабилни префигуративни ориентации, съставени от конкретни вярвания относно бъдещата траектория на човека”. Също така, въпреки сходствата, *експектациите* не са тъждествени с *предпочитания* (Glass et al., 2001), защото първите са оценки по-скоро за *изхода*, докато *вторите* са преди всичко преценки за *входа* в съответната ситуация.

Приема се (Sam, 2023), че „...убеждения относно качества, поведение и характеристики, подходящи за конкретна роля, могат да бъдат предоставени на притежателя на ролята от други индивиди в тяхната група или поставени от самия притежател”, но следва да се отбележи, че в този процес могат да се откриват (Seligman, 1998) както механизми на *увереност* (основана на знания или предвидимост на действия), така и на *доверие* (поддържане на взаимодействия при липса на такива знания – от страна на автономни и добре саморегулиращи се индивиди).

Експектациите, като „персонални вярвания за онова, което може да се случи в бъдеще” (Casad, 2007), са продукт на комбинации от *личен опит* и *знания* и в диапазон от минимална до голяма вероятност на очаквания резултат, подготвят индивида за действия – чрез повлияване на неговите мисли, чувства и поведение. Те мобилизи-

рат ресурсите за внимание, интерпретиране, осмислени обяснения и запаметяване и посредством изградени *нагласи* определят значимостта на случващото се. С което регулират *вземането на решения и поведението* на индивида посред конкретни социални ситуации, според проектираното актуално одобрение или неодобрение. По този начин (Foschi, 2000) експектациите са мост между статусните параметри и наблюдаваните поведенчески изяви, като съществуващите норми (Gallagher, Docherty, 2022) включват присъщи експектации и дори генерират експектации, а разнородни експектации са фактор за нормативна динамика (Jepperson et al, 1996 – по Gallagher, Docherty, 2022) и вариране на нагласи относно векторите, определящи носителите на отговорност за социалните събития (Rubio, 2015).

Ако приемем (Kumar et al., 2013), че „ролята е сбор от свързани поведения, задължения, права, вярвания и норми – както са концептуализирани от актьорите в социалната ситуация“, то ролевите експектации (Sanghi, 2011 – по Kumar et al., 2013) са дефинирани от предписания и от забрани, поддържани от членове с противоположни позиции в ролевия набор, и съдържат права и привилегии, задачи и задължения на заемащия социална позиция към лица с други позиции в социалната структура. Измеренията на ролевите експектации включват: 1) *ниво на всеобщност / специфичност*; 2) *обхват / екстензивност*; 3) *свързаности с формални / неформални социални позиции*; 4) *степен на консенсус сред ангажираните околни*; 5) *степен на яснота / несигурност* (Lindzey, Aronson, 1968 – по Kumar et al., 2013), и още (Gross et al., 1966 – по Kumar et al., 2013) – димензиите на експектациите се свеждат до 1) *насоченост* и 2) *интензивност*.

Видовете експектации (Biddle, 1979) (към които са причислени и нормите) се разделят в следните групи според формата на тяхното оповестяване: 1) *открити експектации* (изявления); 2) *прикрити експектации* (конвенции) и 3) *писмени експектации* (предписания). А по модални признаци експектациите биват назовавани: 1) *описателни* („вярвания“, „социални възприятия“, „очаквания“, „мнения“, „когниции“); 2) *предписващи* („норми“, „изисквания“ или „формуляри за искане“) и 3) *катектични експектации* („ценности“, „оценки“ или понякога „предпочитания“). А в социалната психология за тях се използва универсалното прозвище „отношения“.

Взаимосвързаностите между тези четири основни параметри на ролево поведение могат да водят до някои специфични състояния, добре описани в социологичната книжнина (Ferrante, 2009; Ritzer, 2010; Hughes, Kroehler, 2011; Croteau, Hoynes, 2018; Macionis, 2018; Biddle, 1979) – като израз на взаимодействия на роли в социалните ситуации (Athay, Darley, 1982; Biddle, 1979; Turner, 2001), ала с някои нежелани последици. Най-често обсъжданите такива състояния са:

- а) *Ролево напрежение* – напрежение между роли, свързани с конкретен статус – поради трудоемко изпълнение, междуролеви несъответствия, противопоставяне между изпълнителите.
- б) *Ролеви конфликт* – напрежение заради роли, свързани с различни статуси или заради противоречиви, взаимно изключващи се експектации относно конкретна роля.

И възниква тук основателното предположение – че такива аберации в отправленията на социалното функциониране са страничен продукт на фундаменталния мотив за *придобиване на социален статус* (Anderson et al., 2015). Защото *статусът* – като определител за престижност, уважение и възхищение на околните – макар нетъждествен с конструкции като власт, финансов успех, социална принадлежност, има своето място (Anderson et al., 2015), понеже „субективното благополучие на хората, самочувствието и психическото и физическо здраве изглежда зависят от нивото на статус, който им се дава от другите ... [хората] бдително наблюдават динамиката на статуса в социалната си среда, стремят се да изглеждат социално ценни [и] избират социални среди, които им предлагат по-висок статус, и реагират силно, когато статусът им е застрашен”. В този смисъл копнежът за по-добър статус е свързан със *стремежите за удовлетворяване на базисните човешки потребности* (Maslow, 1970; Kenrick et al., 2010; Talley et al., 2012).

А тези потребности – осъществени в рамките на *социалния статус* чрез *социални роли* – според параметрите на присъщите *социални норми* и влиянието на актуалните *експектации* – са модифицирани в онтогенетичен план, в хода на *социализиране* – като лаборатория за усвояване на ролеви умения, необходими за ефективно и безконфликтно социално присъствие.

Процесите на *социализация на личността* (Ferrante, 2009) се свеждат до изграждане на чувство за „Аз” и научаване на порядките в обществото, в което се живее – до придобиване на социален идентитет и опознаване на групите, към които индивидът се числи или не се числи, до реализиране на своя капацитет – при съобразяване със социалното си и физическо обкръжение. Ходът на социализацията е пожизнен – а придобиването е чрез интернализиране на ценности и норми, на вярвания и на изразни средства, присъщи на съответното общество.

Биологичното, психологичното и социалното съзряване не са тъждествени сред всички общества (Giddens, 2009), като според Мийд (Mead – по Giddens, 2009) социализацията започва още в детството, чрез детските игри и с наблюдения над подхода на околните. Според Пиаже в детското социализационно развитие се открояват 4 стадия – *сензомоторен, преоперационален, конкретно операционален и формално операционален* (Piaget – по Giddens, 2009), а в теорията на Ериксон (Erik Erikson) социализацията заема 8 последователни периода (Macionis, 2018).

За разлика от преди, когато човешкото поведение (в контекста на социализация) е било сочено предимно за вродено (като плод на инстинкти), понастоящем се счита, че то е резултат на средови влияния (обучение, наблюдение) в хода на индивидуалното развитие (Giddens, 2009; Croteau, Hoynes, 2018), и за неговия успех решаваща е ролята на семейството и на връстниците, на училището, трудовата среда, религията и медиите, като източници на инструкции и норми, и като промотори на нагласи. В такива социални общности се извършва усвояване и трениране на ролево поведение, на усет за експектации на околните, на параметрите на заемания статус като съвкупност от права и задължения. Там се формира преценката за личния сексуален идентитет, култивира се толерантност към околните и малцинствата,

овладяване на кризисни ситуации, на устойчивост към паника с неконструктивна агресивност, справяне с промени заради старостта, отношение към боледуване, умирање и смърт (Giddens, 2009; Hughes, Kroehler, 2011).

Ходът на социализация по правило не е самоцелен, а е насочван към успешно вписване на индивида в неговата исторически и географски присъща *културална реалност* – защото това е пътят към оптимум в социалното функциониране. Което винаги е резултат от съвместване на поведенческа активност с параметри (изисквания и възможности) на наличната социална среда, а тя е *форматирана според границите на конкретна реална култура*. По този начин *човешката култура*, изваяна от хилядолетния опит на предшестваша общности, от една страна, е насочващ механизъм на социализиране, а от друга – е плод на ежедневни поведенчески изяви на човешки същества, решаващи съвместно своите мънички или големи делнични задачи.

И в резултат – с ролевите си изяви, подготвените посредством *социализиране* индивиди – като активни дейци или пасивни участници – формират *социалните структури* (Hunt, 207) по присъщите културални канони – чрез *социални норми*, с тяхната конструктивна, деструктивна и реконструктивна мощ (Schultz et al., 2007) – и съотнасят обективните обстоятелства на средата към свои потребности, в режим на нескончаеми *предизвикателства* (Тойнби, 1995). С което, в рамките на процеси, наричани от нас *история*, биват формирани *общества* (Ray, 2007) – или „сложни модели на социални взаимоотношения ... във времето и в пространството ... [и] всяко социално взаимодействие ... ще извиква ... огромни количества мълчаливо държани, приети за даденост фонови културални знания за това как да се извършват и да се приписват значения на социалното взаимодействие”. Поради което *обществата* – чрез *социални структури* (Porroga, 1989) – получават: 1) стабилни във времето модели на агрегатно поведение; 2) правни норми и регламенти относно социалните факти; 3) системи на взаимоотношения при социални позиции; 4) колективни правила и ресурси, структуриращи човешкото поведение. И тези общества – със своите свойства на *социални системи* (Parsons, 1951; Merton, 1968; Афанасиев, 1981; Luhmann, 1996) – съгласуват в социален аспект поведенческите прояви, а параметрите на *социалния статус* на индивидите служат за маркери на *стратификация* и на *социална компетентност* (Bates, 1956; Hollingshead, 2011; Juhn et al., 2011), в контекста на реализираните *социални роли* и съответните *експектации* – доколкото практиките за *социално научаване* (Bandura, 1976) позволяват това.

Възниква тук основателен въпрос – *защо е нужно да се спираме на социологичен модел на социално присъствие на човека* – след като разполагаме с огромното разнообразие на модели за хората в социални ситуации – разчитащи на безкрайно множество варианти на поведенчески избор, изводими от необозримата самобитност на тяхната личностна архитектура?

Съществуването на тази необходимост среща подкрепа в многобройни случаи на *отказ от индивидуализация на поведенческия акт* въпреки възможността за обогатяване на ролевите прояви с личностни нюанси – защото конкретни норми отклоняват проявленията на уникалност и индивидуализирано социално представяне при

конкретни социални събития. Наблюдавани са сред човешкото ежедневие множество очевидни примери в това отношение.

Преди всичко – нека опитаме да дефинираме *състоянието на неиндивидуализирано чрез личностни особености поведение* на индивида в рамките на конкретни ролеви предписания. То се свежда до реализиране на ролеви взаимодействия, в границите на съответния статус, до ниво на достатъчен успех спрямо ситуативно значими цели – *но без прилагане на подсилваща намеса на личностно изводими специфики, качества и всякакви други отличителни белези*. Което – при тези условия – би означавало, че ролевите поведенчески актове се осъществяват по максимално „олекотен“ и „безличен“ начин, само с най-необходимото, в контекста на конкретната ситуация – без добавки, очертаващи индивидуалната „неповторимост“ на извършителя – с изключение на неизбежните различия по външен вид и другите антропометрични особености. В някои случаи се „дезиндивидуират“ дори възрастта и полът на ролевия актьор – и насоката е към постигане на максимална възможна „униформеност“ на поведенческите прояви, така че *една и съща изява, в една и съща ситуация, от различни индивиди в една и съща позиция / статус да се изпълни по един и същ начин* – колкото е възможно по-неотлично и еднотипно един спрямо друг.

Понякога за целта се използват „унифициращи способности“ – например *униформи* (военни, медицински, юридически, полицейски, ученически), *вътреведомствени регламенти* (облекло и емблеми, правила за обноски), *обществени прескрипции* (изискване за „дрескод“, препоръки за взаимоотношения, клубни норми), както и множество *културално обособени ритуали*.

Причината за реално присъствие на *социологичната перспектива* при осъществяване на социалното функциониране на индивида в максимално не-индивидуален и „безличен“ формат – като механично изпълнение на конкретни задачи в конкретна ситуация и с минимален риск от експектационни упреци заради отклонения от нормативно предписания поведенчески стандарт – е изводима от биологичните предпоставки на поведенческите феномени (Mader, Windelspecht, 2011; Campbell et al., 2017; Hoefnagels, 2017; Solomon et al., 2018; Raven et al., 2019), както и от универсалността на поведенческите механизми при живите организми (Dugatkin, 2020) – което бе посочено (Толев, 2024) като адаптивна проява, в контекста на удовлетворяване на *базисните потребности* (Maslow, 1970; Kenrick et al., 2010), чрез стратегии от поведенчески тип.

Посочваме тук примери за целесъобразната употреба на тази *социологична перспектива* при цели в кръга на *базисни потребности* – за превенция на *ролево напрежение и конфликти*.

Емпирично обособените критерии за отказ от индивидуализация на ролево поведение са: *невъзможна, ненужна, неуместна или вредна* самобитност на поведенчески изяви – като резултат от въвеждане на личностни особености към практикуваните социални роли.

1) **Дезиндивидуализация заради невъзможна самобитност на ролевото поведение**

В екстремни ситуации (внезапна голяма опасност, необходимост от бързи и еднозначни решения, емоционален дистрес в междуличностни колизии, слабо опознаване между партньори в ролевата диада) индивидуалните особености се пренебрегват и ролевото взаимодействие бива целево и пряко, без формалности и демонстриране на личностна самобитност от участниците.

Примери: По време на сражение или бедствие контактите се провеждат по същество, без отвлечане от темата, строго директивно, без обичайната тактичност и учтивости. В ситуации на спешност контактите са без предисловие и подробни обяснения, думите често са замествани от знаци и мимика, инструкциите са кратки и подчертано имперсонални, емоционалният съпровод не се толерира. След конфликт засегнатият индивид се държи официално с отсрещния, показва и подчертава хладност, мимиката е скована, жестикулацията е съдържана и строго премерена. В контакт с непознати индивидът не допуска обилни словоизлияния и фамилиарност, избягват се жестове на близост, прилага се имперсоналното и неангажиращо обръщение „вие“.

2) Дезиндивидуализация заради ненужна самобитност на ролевото поведение

В делнични публични ситуации (минувачи сред градските улици, пътници в обществен транспорт, купувачи и продавачи в магазин, граждани при административен служител) е редно да няма общуване по лични теми, емоционалният съпровод да е минимален и по същество, без да се допускат знаци с агресивно и сексуално съдържание, да се спазва учтива дистанция.

Примери: Минувачите из градските улици следва да се разминават спокойно и коректно – без да привличат излишно внимание върху себе си и без контакти извън пряко необходимите. От пътниците в обществения транспорт се очаква да не ангажират околните с проявите си и да не встъпват в общуване – освен ако е пряко необходимо, но без значими емоционални реакции. В магазините между купувачи и продавачи общуването е строго по предназначение – учтиво и изчерпателно, но без отклонения от темата и без прояви на лични изявления. Контактите между граждани и административни служители следва да са изчерпателни по съдържание и вежливи в облика си, без разточителство на време и без неактуални отклонения от повода на срещата.

3) Дезиндивидуализация заради неуместна самобитност на ролевото поведение

В тясно служебни ситуации (контакти сред равнопоставени колеги по професионален повод, контакти с клиенти по служба, служебни контакти с други ведомства, контакти с дейци от медийни и обществени организации) е прието да се спазва дистанция, с официален стил на общуване и избягване на лични теми, при спазване на ведомствен протокол и поверителност.

Примери: Колегите следва да разменят служебна информация в нужния обем, но без да допускат афективно наситена критики или хвалебствия и без отклоняване към лични аспекти. Към клиенти подходът следва да е делови, изчерпателен и търпелив, ала без примеси от личен тип, без нетактичност и недискретни въпроси, без прояви с агресивен или сексуален подтекст. В контакти по служба с други ведом-

ства се изисква спазване на предписаните пълномощия по отношение обхвата на общуване и недопускане на лични отношения с партниращия служител. С обществени организации и медии служебният контакт следва да е в рамките на ведомствена тематика, без примеси на лични настроения, оценки и непремерени изявления.

4) **Дезиндивидуализация заради вредна самобитност на ролевото поведение**

В строго йерархизирани ситуации (във военни части с разностепенен по чин състав, в болнични структури с разнотипен персонал, в администрации с различни по ранг служители, в учебни заведения между обучители и обучаващи се) е прието върховенство на подчинение и спазване на нареждания, и недопускане на примеси от личен тип или унижение в контактите.

Примери: В армията заповедите не се обсъждат или обсъждането е допустимо само при позволение на висшестоящите, като кадрите с еднакъв чин имат еднакви права и задължения. В болниците подредбата изисква подчинение на медицински сестри спрямо лекари и на младшия медицински персонал спрямо медицински сестри и лекари, в рамките на служебния регламент. В администрациите началниците управляват подчинените, но там изискванията за подчинение са по-меки и се допуска обсъждане и оспорване на разпоредби по ведомствено предписан ред. В учебните заведения обучители инструктират обучаемите и изискват дисциплина, при още по-меки норми за подчинение, и позволения за конструктивно противопоставяне.

Тук предложените емпирични разновидности на причини за отказ от демонстриране на личностна специфика в ролевото представяне може би не покриват всички случаи на прилагане на *социологичната парадигма* при обясняване на облика на социалните роли в широка гама от социални ситуации. Освен това посочените причини често са взаимопреливащи се и са склонни в много случаи към припокриване. Все пак, въпреки аморфните разграничения, в някои случаи е удачно прилагане на *дезиндивидуализирано ролево функциониране* с общи белези: 1) отказ от статусни маркери (пол, възраст, етнос, телесни качества) като детерминатори на ролева изява; 2) недопускане на личностни особености (смелост, общителност, скромност) като модификатори на ролевия профил; 3) спазване на интер-статусните съотношения (подчинение, конформизиране, права и задължения) в оформяне на конкретния поведенчески акт; 4) ориентираност към целта на прякото ролево партниране, но без отклоняване към зони на проявления от несъществен тип (чрез излишни мнения, лични предпочитания, непоискани оценки, неуместни настроения).

По този начин *социологичният модел на ролево реализиране* би следвало да е приложим на терена на ролеви диади от „чист вид“ (защото знаем, че огромна част от социалните роли са представени с взаимно предполагащи се двойки, с варираща доминантност при отделните роли) (Turner, 2001) – например *минувач-минувач, продавач-купувач, служител-клиент, събеседник-събеседник, колега-колега, началник-подчинен, лекар-пациент, обучител-ученик*. Ала следва да посочим, че уместността на *дезиндивидуализирано поведение* не е навсякъде еднаква. Например за ролевите диади *майка-дете, съпруг-съпруга, домакин-гост* водещи и най-чести са изяви със силно присъствие на личностна специфика, а изяви във формат на „социологично

изчиствани” роли възникват само в специфични ситуации на противопоставеност и не са характерни за този тип ролеви диади. Следователно „социологичността” в ролево представяне по-скоро има облик на *биполярен континуум в диапазона максимална самобитност – максимална имперсоналност* и може да варира според естеството на актуални социални събития и ресурси на индивида.

Което дава удачно обяснение на някои феномени при ситуации на имперсонални ролеви изяви – като форми на *неутрализиране или минимизиране на дезиндивидуализирано поведение* (заради порив на съпротивление срещу ригидността на тясно социологичния формат на ролево функциониране). Примери за това са привличащи внимание *добавки към външния вид* (облекло, украшения, прически, грим, татуировки) и *поведенчески акценти* (шумен говор, особени пози и мимики, ексцентрични постъпки, учудващо завишена топлота и дружелюбност) – приложени за *свързване на роля с контекст* (Masolo et al., 2004) при индивиди, в стремежа към спасяване от дехуманизиращите ефекти, наречен *аномия* от Дюркхайм (Émile Durkheim) – или „патологично ниво на объркване и неконтролирано изразяване на сурови животински емоции [вследствие на] фрагментация и отслабване на социални норми” (Durkheim, 1897 – по Dandaneau, 2007a). Това състояние е особено присъщо сред някои съвременни западни общности с тяхното безпощадно разделение на труда и задушаваша бюрократизация – в процес, получил метафорично название „Макдонализация на обществата” (Ritzer, 2010), с общите свойства на: 1) *висока ефективност*; 2) *измеримост на процесите*; 3) *униформеност и предсказуемост*; 4) *автоматизиран контрол*.

Очевидно е, че ролевата реализация по социологичния модел има адаптивни свойства и отстоява защитно-приспособителни задачи в полза на индивида. Защото ролевото поведение е частен случай на общобиологичните поведенчески прояви (Hoefnagels, 2017; Raven et al., 2019; Solomon et al., 2018) – и в рамките на насоката си да удовлетворява базисни потребности, чрез отказ от индивидуализация на поведенческия акт, осигурява превенция или минимизиране на излишно ролево напрежение и ролеви конфликти с дезадаптиращи ефекти – посредством роли с „олекотено и изчищено” съдържание, без значими примеси на личностна уникалност.

Следва да допълним, че в текущото ежедневие са налице множество явления, които – по един или по друг начин, пряко или косвено и в нееднаква степен – свидетелстват за състояния, имащи отношение към феномените на *умишлена дезиндивидуализация* заради особеностите на конкретни културални и исторически дадености. Защото се налага понякога на човека, вместо към своето неповторимо своеобразие и дори *хипериндивидуализация*, да се насочи към хладната формалност на строго ролевия ритуал, в името на някаква адаптивна цел. И тогава възникват някои *специфични явления*, имащи отношение към проявите на *умишлена дезиндивидуализация*. Такива явления, под една или друга форма, са свързани с наложителното или неволно *бягство към имперсоналност* поради плеяда от причини, изводими от особеностите и изискванията на моментната ситуация в съответната епоха и социокултурална среда. Ето някои примери:

- *Различно оценявана фамилиарност.* Обикновено е белег на откритост и дружелюбност, но в ситуации, предполагащи имперсоналност, се приема като дразнеща, неприятна, излишна.
- *Роля на качеството тактичност.* То е мерило за способността да се negliжират изяви, свързвани понякога с неприемливо хипериндивидуализиране в поведението на отстрещния.
- *Нежелано и досадно любопитство.* Само по себе си любопитството е безобидно, ала се отчита като нежелано и досадно, щом нарушава желанието за запазване на имперсоналност.
- *Симпатичен аскетизъм.* Често аскетите биват определяни като сухи, скучни, лишени от човешка „сочност“ – но нерядко умението им да поддържат имперсоналност буди възхищение.
- *Отшелничество и Диоген.* Открай време проявите на отшелничество будят почуда, дори респект, защото демонстрират високи умения за имперсоналност спрямо ролята „отрицател“.
- *Венецианските карнавални маски.* Те са красиви и пъстри, ала са безизразни и статични. Служат за демонстрация на егалитарно „псевдоравенство“ в силно стратифицирана общност.
- *Маската на средновековния палач.* Оцветена в черно или червено, тя покрива лицето и прави човека зад нея неразпознаваем – защото той убива по служба след съответно заплащане.
- *Шапката на еретика.* Грозна до злокобност, тя отмахва индивидуалността на осъдения клетник и не позволява жалост – защото заявява: „грешник е този и милост не заслужава“.
- *Елитарен аристократизъм.* Подчертава тезата, че високопрестижният статус не следва да афишира самобитност на носителя – както е при персонажи на джентълмен, рицар, самурай.
- *Типови персонажи.* Изобилни са сред обществото – например мачо, жена вамп, лошото момче, скитник, неудачник, мъченик – защото показват роли, а не конкретни индивидуалности.
- *Архетипни конотации.* Известни са те от учението на Юнг – например за воин и герой, мъдрец и шут, майката-покровителка – защото показват типови шаблони за конкретни роли.
- *Институционализъм.* Налице е свръхунифицирано проявление на ролеви отправления по извънролеви повод – като научно поведение под смазващия натиск на тотални институции.

Ще отбележим, че поведението на *дезиндивидуализация в социологизиран формат* е до голяма степен изводимо от човешката филогенетична предистория. Защото се касае за прояви, сходни с явленията на *социална мимикрия* – а феномените на мимикрия със себепредпазна цел са широко разпространени сред животинското царство. В социалното пространство на човеците това свойство изпълнява същите адаптивни задачи, ала ползва съвсем други способности.

Как се постига такава поведенческа дезиндивидуализация от „социологизиран“ тип? Ние посочихме (Толев, 2024), че поведението е комплексна мултикомпонентна система, изградена от йерархично надстроени нива на функциониране (активност, движения, действия, дейности и конгломерати от дейности), и под въздействие на филогенетично унаследени предиспозиционни шаблони настъпват процеси на интерфериране между съставки от поведенчески тип – в полза на обща цел, асоциирана с конкретни базисни потребности. Чрез инкорпориране в идеаторния модул на поведенческата система на посланията на норми и експектации (според присъщите на заемания статус валенции за ролева изява) в мотивационния модул на системата се подбират цел-насочени мотиви – и след съответното съдействие на афективния модул и комуникативния модул операционният модул на системата реализира конкретно необходимата ролева изява – но с отстраняване на излишни добавъчни персонализиращи детайли.

Ето как чрез модифицирано интерфериране между поведенчески съставки (действия и дейности и най-вече в спектъра на конгломерати от дейности) се осигурява съответствие на поведенческия потенциал за успешно оцеляване и репродукция с параметри (и ограничения) на конкретната социална реалност – каквато е възприета в контекста на наличния социален статус, според съответните му нормативни предписания и присъщите експектационни ориентири.

А ако е необходимо, прави се избор на ролева изява в рамките на биполярния континуум в диапазона от максимална самобитност до максимална имперсоналност, в зависимост от преки влияния и инструкции при конкретни социални обстоятелства. Което обуславя целесъобразност на прилагането на социологичната перспектива на ролево поведение – наред с разнообразните версии на личност-детерминирани перспективи и модели на аберантно социално поведение. И така се конституира зашеметяващо разнообразната палитра на човешкото ролево поведение

Ролите, чрез целесъобразно отредена в еволюцията еднотипност, спояват съществата от биологичния вид *Homo sapiens*. И на всеки индивид, чрез еволюционно формирани вариетети, позволяват – за добро или зло – да прояви своята уникална поведенческа неповторимост.

Книгопис

1. Афанасиев В. *Системност и общество*. София: Партиздат. 1981; 400 с.
2. Григорян ЮХ. *Закономерност еволюции човечества. Философия истории*. Москва: Издателство „Весь Мир“. 2019; 320 с.
3. Калайков И. *Цивилизация и адаптация*. София: Издателство на Българската Академия на науките. 1981; 263 с.
4. Ошавков Ж. *Социологията като наука*. София: Издателство Наука и Изкуство. 1983; 375 с.
5. Тарасов КЕ, Черненко ЕК. *Социална детерминираност на биологията на човека*. София: Държавно издателство Наука и изкуство. 1981; 390 с.
6. Тойнби А. *Изследване на историята*, том 1 – 3. София, Издателство „Христо Ботев“. 1995; 1360 с.
7. Толев Т. *Поведение и социални роли. 1. Поведение на живите организми и човека*. Изд. „Стено“, 2024, 256 с.
8. Фотев Г. *История на социологията. Том първи – теоретичен увод, протосоциология*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. 1993а; 407 с.
9. Фотев Г. *История на социологията. Том втори – възникване и развой на модерната социология*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. 1993б; 685 с.
10. Харари Ю. *Sapiens. Кратка история на човечеството*. Издателство Изток-Запад. 2016; 284 стр.
11. Anderson C, Hildreth JAD, Howland L. Is the desire for status a fundamental human motive? A review of the empirical

- literature. *Psychol Bull.* 2015 May;141(3):574-601.
12. Athay M, Darley J. Social roles as interaction competencies. In: Ickes W, Knowles ES, eds., *Personality, Roles, and Social Behavior*. New York: Springer-Verlag. 1982:77-84.
  13. Bandura A. *Social Learning Theory*, 1st ed. Prentice-Hall. 1976; 256 p.
  14. Bailey JR, Yost JH. Role theory: foundations, extensions and applications. In: Borgatta EF, Montgomery RJ, eds., *Encyclopedia of Sociology*, 2nd ed. Macmillan Reference USA, 2000:2415-2425.
  15. Barnard C. *Animal Behavior : Mechanism, Development, Function, and Evolution*. Pearson Education Limited, 2004; 726 p.
  16. Bates FL. Position, role, and status: A reformulation of concepts. *Social forces*. 1956 May 1:313-21
  17. Bell DC, Cox ML. Social norms: do we love norms too much? *J Fam Theory Rev.* 2015 Mar 1;7(1):28-46.
  18. Bicchieri C, Muldoon R, Sontuoso A. Social norms. In: Zalta EN., ed. *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2018 Edition), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/win2018/entries/social-norms/>>.
  19. Biddle BJ. *Role Theory: Expectations, Identities, and Behaviors*. Academic Press. 1979; 416 p.
  20. Biddle BJ. Recent developments in role theory. *Annual Review of Sociology*. 1986; 12:67-92.
  21. Boyd R, Richerson PJ. Culture and the evolution of human cooperation. *Philos Trans R Soc Lond B Biol Sci.* 2009;12;364:3281-8.
  22. Brandle G. Role. In: Ritzer G, Ryan JM, eds., *The Concise Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing Ltd. 2011:507-508.
  23. Buckley W. *Sociology and Modern Systems Theory*. New Jersey: Prentice-Hall. 1967; 227 p.
  24. Byrne RW, Bates LA. Sociality, evolution and cognition. *Current biology*. 2007 Aug 21;17(16):R714-23.
  25. Campbell NA, Urry LA, Cain ML, Wasserman SA, Minorsky PV, Reece JB. *Biology: A Global Approach*, 11th ed. Pearson Education Ltd. 2017; 1512 p.
  26. Carrithers M. Sociality: anthropological aspects. In: Smelser NJ, Baltes Paul B., eds., *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. New York: Elsevier. 2001: 14500-14504.
  27. Carter MJ. Identity theory. In: Ritzer G., ed., *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing Ltd, 2007; 2223-2226.
  28. Casad BJ. Expectations. In: Baumeister RF, Vohs KD, eds., *Encyclopedia of Social Psychology*. SAGE Publications, Inc. 2007: 327-328.
  29. Chung A, Rimal RN. Social norms: a review. *Review of Communication Research*. 2016;4:1-28.
  30. Crespi B. Evolution of Sociality. In: Smelser NJ, Baltes Paul B., eds., *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. New York: Elsevier. 2001; p. 14506.
  31. Croteau D, Hoynes W. *Experience Sociology*, 3rd ed. McGraw-Hill Education. 2018; 561 p.
  32. Dandaneau SP. Norms. In: Ritzer G., ed., *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing Ltd, 2007a; 3229-3232.
  33. Dandaneau SP. Role-taking. In: Ritzer G., ed., *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing Ltd. 2007b; 3956-3959.
  34. de Waal FBM, Suchak M. Prosocial primates: selfish and unselfish motivations. *Philos Trans R Soc Lond B Biol Sci* . 2010 Sep 12;365(1553):2711-22.
  35. Delanty G. The foundations of social theory. In: Turner BS., ed. *The New Blackwell Companion to Social Theory*. Blackwell Publishing Ltd. 2009:19-37.
  36. Dugatkin LA. *Principles of Animal Behavior*, 4th ed. University of Chicago Press. 2020; 593 p.
  37. Dunbar RI, Shultz S. Bondedness and sociality. *Behaviour*. 2010 Jun 1:775-803.
  38. Elster J. Norms. In: Hedstrom P, Bearman P, eds. *The Oxford Handbook of Analytical Sociology*. New York : Oxford University Press Inc. 2009:195-217.
  39. Farkas Z. Social position and social status: an institutional and relational sociological conception. *Hum Stud*. 2022; 45, 417-445.
  40. Farkas Z. Review and critique of the main conceptions of social position, status, or situation. *SN Social Sciences*. 2023; 3(2): 38.
  41. Ferrante J. *Sociology: A Global Perspective, Enhanced 7th ed*. Wadsworth, Cengage Learning. 2009; 590 p.
  42. Fleagle JG. *Primate Adaptation and Evolution*, 3rd ed. New York: Academic Press, Inc., 2013, 464 p.
  43. Foladare IS. A clarification of "ascribed Status" and "achieved Status". *Sociological Quarterly*. 1969;10(1):53.
  44. Foschi M. Expectation states theory. In: Borgatta EF, Montgomery RJV. eds., *Encyclopedia of Sociology*, 2nd ed; V.II. Macmillan Reference USA. 2000: 880-887.
  45. Franks DD. Role. In: Ritzer G., ed., *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing Ltd, 2007; 3953-3956.
  46. Gallagher A, Docherty B. What role[s] do expectations play in norm dynamics? *International Politics*. 2022;59 (2): 227-243.
  47. Giddens A. *Sociology*, 6th ed. Polity Press. 2009; 1183 p.
  48. Glass CR, Arnkoff DB, Shapiro SJ. Expectations and preferences. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*. 2001;38(4):455.
  49. Goffman E. *The Presentation of Self in Everyday Life*. University of Edinburgh Social Sciences Research Centre. 1959; 173 p.
  50. Gray P. Definitions of Play. *Scholarpedia*. 2013;8(7):30578.
  51. Gross J, Vostroknutov A. Why do people follow social norms? *Curr Opin Psychol*. 2022 Apr;44:1-6.

52. Hawkins RX, Goodman ND, Goldstone RL. The emergence of social norms and conventions. *Trends in cognitive sciences*. 2019 Feb 1;23(2):158-69.
53. Hedstrom P, Bearman P. What is analytical sociology all about? An introductory essay. In: Hedstrom P, Bearman P, eds. *The Oxford Handbook of Analytical Sociology*. New York : Oxford University Press Inc. 2009:3-24.
54. Henrich J, Muthukrishna M. The origins and psychology of human cooperation. *Annu. Rev. Psychol.* 2021;72:207-40
55. Hindin MJ. Role theory. In: Ritzer G., ed., *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing Ltd. 2007; 3958-3962.
56. Hughes M, Kroehler CJ. *Sociology: The Core, 10th ed.* The McGraw-Hill Companies, Inc. 2011; 576 p.
57. Hoefnagels M. *Biology: Concepts and Investigations. 4th ed.* McGraw Hill. 2017; 912 p.
58. Hollingshead AB. *Four factor index of social status.* *Yale Journal of Sociology.* 2011; 8: 21-52.
59. Hunt S. Social structure. In: Ritzer G., ed., *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing Ltd, 2007; 4532-4534.
60. Johnson DP. *Contemporary Sociological Theory. An Integrated Multi-Level Approach.* Springer Science+Business Media.2008; 629 p.
61. Juhn YJ, Beebe TJ, Finnie DM, Sloan J, Wheeler PH, Yawn B, Williams AR. Development and initial testing of a new socioeconomic status measure based on housing data. *J Urban Health.* 2011 Oct;88(5):933-44.
62. Kantzara V. Status. In: Ritzer G., ed., *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing Ltd, 2007; 4757-4761.
63. Kenrick DT, Griskevicius V, Neuberg SL, Schaller M. Renovating the Pyramid of Needs: contemporary extensions built upon ancient foundations. *Perspect Psychol Sci.* 2010 May; 5(3): 292–314.
64. Knowles ES. From individuals to group members: a dialectic for the social sciences. In: Ickes W, Knowles ES, eds., *Personality, Roles, and Social Behavior*. New York: Springer-Verlag. 1982:1-32.
65. Kumar P, Kaur P, Kalra R. Role expectations, role perceptions and role performance of extension personnel. *American International Journal of Research in Humanities, Arts and Social Sciences.* 2013; 4: 6-13.
66. Lapinski MK, Rimal RN. An explication of social norms. *Communication Theory.* 2005; 15(2):127–147.
67. Lawrence SA, Zittel-Palamara K. The interplay between biology, genetics, and human behavior. In: Wodarski JS, PhD, Dziegielewska SF, eds., *Human Behavior and the Social Environment: Integrating Theory and Evidence-Based Practice*. Springer Publishing Company, Inc. 2002:39-63.
68. Legros S, Cislighi B. Mapping the social-norms literature: an overview of reviews. *Perspect Psychol Sci.* 2020 Jan;15(1):62-80.
69. Lopreato J. Sociobiological theorizing: evolutionary sociology. In: Turner JH, ed. *Handbooks of Sociology and Social Research*. Springer Science + Business Media, LLC. 2001:405-434.
70. Luhmann N. *Social Systems*. Stanford, California: Stanford University Press. 1996; 684 p.
71. Macionis JJ. *Sociology, 16th ed.* Pearson Education Limited. 2018; 739 p.
72. Macionis JJ, Plummer K. *Sociology, a Global Introduction, 4th ed.* Harlow: Prentice Hall. 2008, 2008; 994 p.
73. Mader SS, Windelspecht M. *Human Biology, 12th ed.* McGraw-Hill Science/Engineering/Math. 2011; 675 p.
74. Manaher S. Norm vs Expectation: Which One Is The Correct One? The Content Authority. 2023. <https://thecontentauthority.com/blog/norm-vs-expectation>
75. Maslow AH. *Motivation and Personality, 2nd ed.* New York: Harper & Row; 1970; 399 p.
76. Masolo C, Vieu L, Bottazzi E, Catenacci C, Ferrario R, Gangemi A, Guarino N. Social roles and their descriptions. In: *Proceedings of the Ninth International Conference on the Principles of Knowledge Representation and Reasoning (KR2004)* 2004; Jun 2:267-277.
77. McGlynn T. How does social behavior evolve. *Nature Education.* 2010: 1-6.
78. Merton RK. *Social theory and social structure.* Simon and Schuster; 1968; 702 p.
79. Moreno JL. *Who Shall Survive?: A New Approach to the Problem of Human Interrelations.* Forgotten Books. 1934/2018; 462 p.
80. Morgan SL. Expectations and aspirations. In: Ritzer G., ed., *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing Ltd, 2007; 1528-1531.
81. Nyborg K, Anderies JM, Dannenberg A, Lindahl T, Schill C, Schlüter M, Adger WN, Arrow KJ, Barrett S, Carpenter S, Chapin III FS. Social norms as solutions. *Science.* 2016 Oct 7;354(6308):42-3.
82. Park RE. The concept of position in sociology. In: *Papers and Proceedings of the American Sociological Society* 1926 Jul; 20: 1-14.
83. Parsons T. *The Social System.* Glencoe, IL: The Free Press. 1951; 448 p
84. Podolny J, Lynn F. Status. In: Hedstrom P, Bearman P, eds. *The Oxford Handbook of Analytical Sociology*. New York : Oxford University Press Inc. 2009:544-565.
85. Porpora DV. Four concepts of social structure. *Journal for the Theory of Social Behaviour.* 1989;19(2):195-211.
86. Raven P, Johnson G, Mason K, Losos J, Duncan T. *Biology, 12th ed.* New York:Mc-Graw-Hill Companies; 2019; 1472 p.
87. Ray L. Society. In: Ritzer G., ed., *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing Ltd, 2007; 4589 -4591.
88. Ritzer G. *Sociological Theory, 8th ed.* McGraw-Hill, Inc. 2010; 827 p.

89. Rubenstein DR, Abbot P. The evolution of social evolution. In: Rubenstein DR, Abbot P., eds. *Comparative Social Evolution*. Cambridge University Press. 2017; 1-19.
90. Rubio SF. Expectations and attribution of responsibility. *Revus*. 2015; 26:111-128.
91. Sam MS. Role expectations. In *PsychologyDictionary.org*, Nov 1, 2023. <https://psychologydictionary.org/role-expectations/>
92. Sanderson SK. Evolutionary theorizing. In: Turner JH, ed. *Handbooks of Sociology and Social Research*. Springer Science + Business Media, LLC. 2001:435-458.
93. Schriver JM. *Human Behavior and the Social Environment. Shifting Paradigms in Essential Knowledge for Social Work Practice, 16th ed.* Allyn & Bacon, Inc. 2015; 365 p.
94. Seligman AB. Trust and sociability: On the limits of confidence and role expectations. *American Journal of economics and sociology*. 1998 Oct;57(4):391-404.
95. Smelser NJ, Warner RS. *Sociological Theory: Historical and Formal*. General Learning Press. 1974; 300 p.
96. Schmitt DP. Attachment matters: patterns of romantic attachment across gender, geography, and cultural forms. In: Forgas JP, Fitness J, eds., *Social Relationships: Cognitive, Affective, And Motivational Processes*. Taylor & Francis Group, LLC. 2008:75-100.
97. Schultz PW, Nolan JM, Cialdini RB, Goldstein NJ, Giskevicius V. The constructive, destructive, and reconstructive power of social norms. *Psychological science*. 2007 May;18(5):429-34.
98. Solomon E, Martin C, Diana W, Martin DW, Berg LR. *Biology 11th ed.* Cengage Learning. 2018; 1408 p.
99. Sunstein CR. Social norms and social roles. *Colum. L. Rev.*. 1996;96:903.
100. Talley AE, Kocum L, Schlegel RJ, Molix L, Bettencourt BA. Social roles, basic need satisfaction, and psychological health: the central role of competence. *Pers Soc Psychol Bull*. 2012 Feb;38(2):155-73.
101. Turner RH. Role theory. In: Turner JH, ed. *Handbook of Sociological Theory*. Springer Science + Business Media. 2001:233-254.
102. Vail DA. Play stage. In: Ritzer G., ed., *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing Ltd. 2007; 3417-3418.
103. van Wormer K, Besthorn FH. *Human Behavior and the Social Environment. Macrolevel. Groups, Communities, and Organizations, 3rd ed.* Oxford University Press. 2017; 385 p.
104. Wallace RA, Wolf A. *Contemporary Sociological Theory: Continuing the Classical Tradition, 4th ed.* Prentice-Hall, Inc. 1995; 446 p.
105. Young H. Social Norms. *Department of Economics, University of Oxford, Johns Hopkins University & The Brookings Institution*. 2007. No 7.
106. Znaniecki F. *Social Relations and Social Roles: The Unfinished Systematic Sociology*. Chandler Publishing Company, 1965; 372 p.